

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ*

Στη μνήμη της Έλλης Πελεκανίδη

Εισαγωγικά. Οι αρχαιολογικές έρευνες στην πόλη των Φιλίππων κατά το μεσοπόλεμο και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες έφεραν στο φως σε αδρές γραμμές την εικόνα μιας πόλης που άκμασε στη ρωμαϊκή και στην πρόιμη βυζαντινή περίοδο (εικ. 1). Τα προ-ρωμαϊκά ίχνη περιορίζονταν στα τείχη, το θέατρο και ελάχιστα αποσπασματικά ευρήματα στον υπόλοιπο χώρο. Το 1960 αποκαλύφθηκε μέσα στο πρωτοβυζαντινό συγκρότημα του Οκταγώνου των Φιλίππων, σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του ναού και σε υψηλότερη σε σχέση με τον περίγυρο θέση, μια τετράγωνη μαρμάρινη κρηπίδα, η οποία εξαιτίας της θέσης της φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερη λατρευτική σημασία¹. Η ερμηνεία της κρηπίδας προβληματίσε τον ανασκαφέα του συγκροτήματος, διότι χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο. Η ανακάλυψη, λίγο αργότερα, το 1964, ότι κάτω από την κατασκευή της κρηπίδας στο συγκρότημα του Οκταγώνου υπάρχει καμαροσκέπαστος μακεδονικός τάφος², προκάλεσε αίσθηση. Ακόμη μεγαλύτερη αίσθηση προκάλεσε η αποκάλυψη, το 1975³, ότι η κρηπίδα πάνω από τον τάφο αποτελούσε τμήμα ενός πρωτοχριστιανικού λατρευτικού κτιρίου των αρχών του 4ου αι., αφιερωμένου στον απόστολο Παύλο. Το ενδιαφέρον του συνόλου έγκειται στο γεγονός ότι αφενός βρίσκεται πολύ κοντά στο διοι-

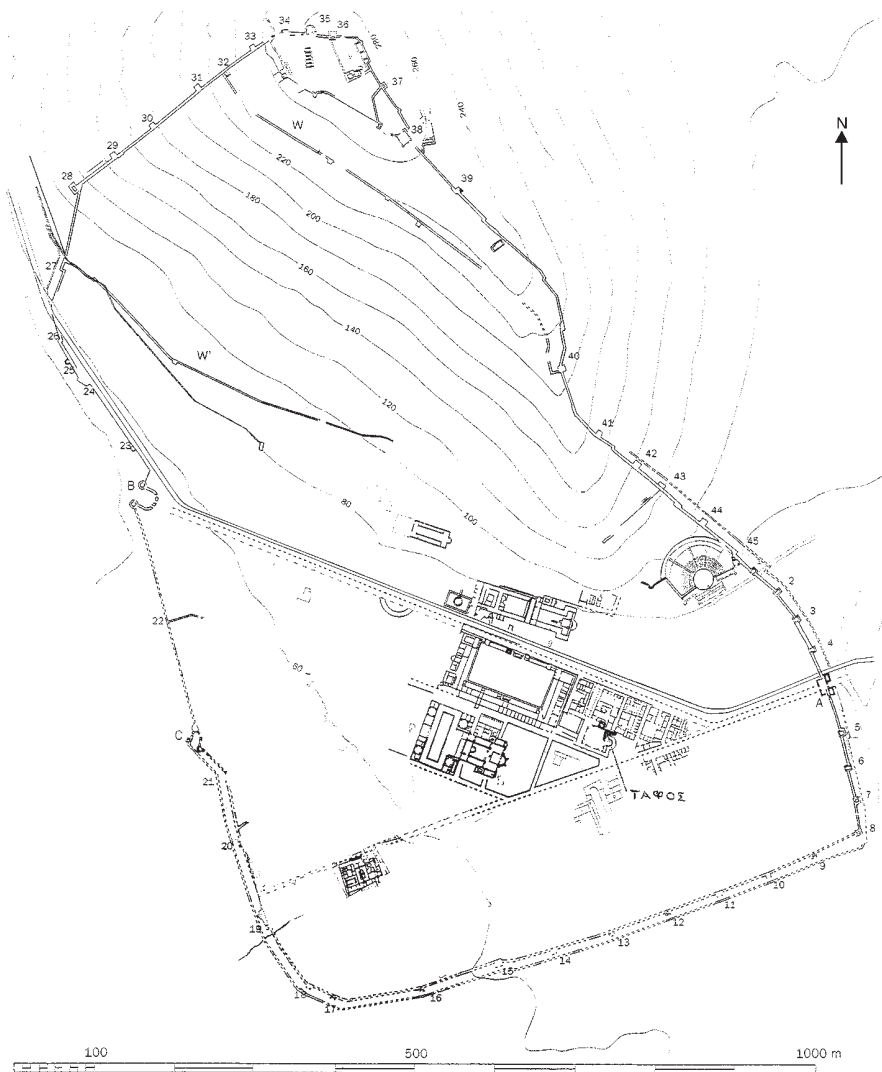
---

* Μέρος της μελέτης αυτής παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο 21ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (12-14/5/2000). Χρήσιμες συζητήσεις για ζητήματα σχετικά με το θέμα είχα με τους Γ. Γούναρη, Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, τους οποίους ευχαριστώ. Οι τίτλοι των παραπομπών συντομογραφούνται μετά την πρώτη αναφορά. Σε παρένθεση αναφέρεται ο αριθμός της υποσημείωσης όπου γίνεται η πλήρης βιβλιογραφική αναφορά.

1. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1960, 87 κε.

2. Δ. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 19 (1964) Χρονικά, 372 κε.

3. Λαζαρίδης, *ό.π.*

Εικ. 1. Γενικό τοπογραφικό των Φιλίππων (Προσαρμογή από: M. Boyd – S. Provoost, «Application de la prospection géophysique à la topographie urbaine», BCH 125 [2001]).

κητικό κέντρο της πόλης, αφετέρου υπαινίσσεται τον πιθανό συσχετισμό μιας προγενέστερης εθνικής νεκρικής λατρείας με μια μεταγενέστερη χριστιανική. Δυστυχώς το ίδιο το εύρημα έμεινε, με το θάνατο του Στ. Πελεκανίδη το 1980, ουσιαστικά αδημοσίευτο· οι μόνες πληροφορίες γι' αυτό προέρχονται από την πρώτη έκθεση του ανασκαφέα και τα συμπληρωματικά στοιχεία που δόθηκαν στη δημοσίευση των βόρειων προσκτισμάτων του Οκταγώνου⁴. Οι όποιες άλλες αναφορές και υποθέσεις βασίζονται στην παραπάνω βιβλιογραφία. Η διερεύνηση του λατρευτικού χαρακτήρα του συνευρήματος, η σχέση του με τη ρωμαϊκή πόλη, καθώς και με τα υπόλοιπα λαμπρά χριστιανικά μνημεία των Φιλίππων αποτελεί το στόχο αυτής της μελέτης.

Α. Οι προχριστιανικοί Φίλιπποι και το μαρτύριο του μακεδονικού τάφου

Η παρουσία του ελληνιστικού τάφου στο εσωτερικό της αρχαίας πόλης και η λατρευτική σύνδεσή του με ένα μεγάλο χριστιανικό ναό, συγκεκριμένα το γεγονός ότι ο χώρος πάνω από τον τάφο αποτέλεσε κέντρο χριστιανικής προσκύνησης (εικ. 4), προκάλεσε μια σειρά από υποθέσεις και έθεσε διάφορα ερωτήματα. Η παρουσία του τάφου στο εσωτερικό της πόλης και η ιδιαίτερη τιμή που, όπως προέκυψε από τα ανασκαφικά ευρήματα, του απέδιδαν στα χριστιανικά και βυζαντινά χρόνια οι κάτοικοι των Φιλίππων, απαίτησε μια συνολική ερμηνεία. Έτσι, ο μακεδονικός τάφος μέσα στο συγκρότημα του Οκταγώνου ερμηνεύθηκε κάτω από το πρίσμα της ταύτισης της ελληνιστικής με τη ρωμαϊκή πόλη και της συνέχειας της πρώτης μέσα στη δεύτερη. Υποστηρίχθηκε συγκεκριμένα: Α) Ότι ο τάφος ανήκε σε ήρωα-οικιστή της μακεδονικής πόλης και αποτέλεσε κέντρο αστικής εθνικής λατρείας⁵. Β) Ότι το χριστιανικό ιερό ιδρύθηκε στο σημείο αυτό ακριβώς για να επικαλύψει την εθνική λατρεία⁶. Γ) Ότι οι δύο λατρείες συνυπήρξαν στα όψιμα ρωμαϊκά χρόνια⁷, και Δ) ότι η ερμηνεία του ταφικού κτίσματος από τους χριστιανούς είχε συνδέσει

4. Γ. Γούναρης, *Το βαλανείο και τα βόρεια προσκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων*, Αθήνα 1990, 55 κε.

5. Την άποψη εισήγαγε ο Λαζαρίδης, *ό.π.* Ακολούθησε ο Στ. Πελεκανίδης, «Οι Φίλιπποι και τα χριστιανικά μνημεία τους», *Μακεδονία – Θεσσαλονίκη. Αφιέρωμα τεσσαρακονταετηρίδος*, Θεσσαλονίκη 1980, 107.

6. S. Pelekanidis, «Kultprobleme in Apostel-Paulus-Oktogon von Philippi in Zusammenhang mit einem älteren Heroenkult», *Atti IX CIAC, Roma, 21-27/9/1975, II*, Ρώμη 1978, 393 κε.

7. Ch. Bakirtzis, «Paul and Philippi: The Archaeological Evidence» στο: Ch. Bakirtzis – H. Koester (επιμ.), *Philippi at the Time of Paul and after His Death*, Harrisburg PA 1998, 43. Βλ. επίσης, Ch. Koukouli-Chrysanthaki, «Colonia Julia Augusta Philippensis», στο: Bakirtzis – Koester, *ό.π.*, 21.

τον υπόγειο ελληνιστικό τάφο με την ταφή του αποστόλου Παύλου, εφόσον το χριστιανικό ιερό σύμφωνα με τις ενδείξεις είχε ιδρυθεί προς τιμή του αποστόλου Παύλου⁸ ή ενός ομώνυμου μάρτυρα.

Ο τάφος επιστεφόταν από υπέργεια μαρμάρινη κατασκευή. Η υπερχατασκευή ήταν ναόμορφη σε τριβαθμιδωτό βάθρο⁹ με σηκό, πρόναο και είσοδο στη βόρεια πλευρά¹⁰. Είχε λοιπόν τον προορισμό ενός ταφικού ηρώου¹¹. Το γεγονός ότι ο υπόγειος τάφος είναι μικρότερος από το υπέργειο ηρώο (το μήκος του ισούται με το μήκος του κυρίου χώρου, αλλά το πλάτος του είναι σαφώς μικρότερο) και είχε θύρα εισόδου στο νότο, στην αντίθετη κατεύθυνση σε σχέση με το ηρώο που αυλιζόταν από βορρά, αποτελεί ένδειξη ότι η κατασκευή του ηρώου ακολούθησε τον τάφο.

Η ναόμορφη υπερχατασκευή πάνω από τον τάφο¹² βρέθηκε αποξηλωμένη, καθώς και το βόρειο τμήμα της κρηπίδας. Μόνον η δυτική πλευρά του τριβαθμιδωτού βάθρου διατηρείται στην αρχική του μορφή. Ο πρόδομος και η υποτιθέμενη είσοδος στη βόρεια πλευρά του ναόσχημου ηρώου είχαν αποξηλωθεί εκ θεμελίων¹³. Στον 1ο αι. μ.Χ. τα υπολείμματα της ταφικής κατασκευής κατέληξαν να συνορεύουν με το ραχιαίο τοίχο της αυλής υπηρεσίας ενός ρωμαϊκού λουτρού, που εκτεινόταν βόρεια της κρηπίδας¹⁴ ως την βόρεια *decumanus*, τη λεγόμενη Εγνατία.

8. Pelekanidis, «Kultprobleme» (σημ. 6). Βλ. επίσης, H. Koester, «Paul and Philippi: The evidence from Early Christian Literature» και A. D. Callahan, «Dead Paul: The Apostle as Martyr in Philippi», στο: Bakirtzis – Koester, *ό.π.*, 49 κε. και 67 κε.

9. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 19 (1964) Χρονικά, 372 κε.

10. Ο Γούναρης, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 55 κε., ενώ παρατηρεί ότι η βόρεια πλευρά της κρηπίδας έχει αποκοπεί, πιστεύει ότι η είσοδος βρισκόταν πιθανώς στη νότια πλευρά· ωστόσο αυτή παρουσιάζει τυπική τριβαθμιδωτή διαμόρφωση, χωρίς κλίμακα πρόσβασης. Επιπλέον η είσοδος στη βόρεια πλευρά βρισκόταν απέναντι από την ελληνιστική πόλη η οποία, όπως θα υποστηρίξουμε παρακάτω, εκτεινόταν στην πλαγιά του λόφου.

11. Η ύπαρξη και η περιγραφή του ταφικού ηρώου πάνω από τον υπόγειο τάφο δεν έχουν ως τώρα γίνει αντικείμενο δημοσίευσης. Οι αποσπασματικές αναφορές στο εύρημα έδωσαν αφορμή για παρεξηγήσεις. Βλ. σχετικά το πρόσφατο έργο του B. Brenk, *Die Christianisierung der spätrömischen Welt*. Wiesbaden 2003, 8 κε., όπου ο Brenk συγγεί τον υπόγειο τάφο με το υπέργειο ηρώο.

12. Βλ. Koukouli-Chrysanthaki, «Colonia Philippensis» (σημ.7), 20.

13. Γούναρης, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 55. Ίχνη της αποξήλωσης διατηρούνται στις γωνίες της βόρειας πλευράς, όπου προεξέχουν οι απολήξεις δομικών δόμων που εμπλέκονταν με τη συνέχεια της κρηπίδας προς βορρά.

14. Ο τοίχος σήμερα ορίζει προς νότο το βαπτιστήριο του Οκταγώνου, παλαιότερα όμως αποτελούσε το νότιο όριο του λουτρού: Βλ. Γούναρης, *ό.π.*, 47.

Η ιστορία του ελληνιστικού κτίσματος δεν μας είναι γνωστή σε λεπτομέρειες. Ο μονοθάλαμος καμαροσκεπής τάφος είχε ανοιχθεί στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια, όπως δείχνει η κεραμική στα χώματα που εισέρχονταν στο εσωτερικό του¹⁵. Διέθετε από δύο θήκες για ταφικά αγγεία ή λαρνακίδια στις μακρές πλευρές και μια στη βόρεια στενή πλευρά, απέναντι από την είσοδο (εικ. 5). Ένα όρυγμα στο χωμάτινο δάπεδο στο μέσον περίπου του θαλάμου περιείχε μια ασύλητη μικρή λάρνακα. Επρόκειτο λοιπόν για έναν οικογενειακό τάφο. Όπως φαίνεται, μόνον οι δύο θήκες της δυτικής πλευράς είχαν χρησιμοποιηθεί και αυτές «συλήθηκαν», ενώ η θαμμένη στο χωμάτινο δάπεδο λάρνακα διέφυγε τη διαρπαγή, προφανώς διότι δεν είχε γίνει αντιληπτή¹⁶. Η είσοδος είχε γίνει από το κλειδί της καμάρας. Μετά την αποχώρηση των συλητών η οπή εισόδου κλείστηκε προσεκτικά με μαρμάρινη πλάκα (!). Η κάλυψη της οπής πρέπει να έγινε σύντομα, διότι τα χώματα στο εσωτερικό του τάφου δεν ήταν πολλά.

Η ερμηνεία ότι ο τάφος συλήθηκε έχει αδυναμίες: Για να πραγματοποιηθεί η είσοδος στον υπόγειο χώρο έπρεπε να προηγηθεί η εγκατάλειψη της λατρείας, κατόπιν η κατεδάφιση του ηρώου και το ξήλωμα του λίθινου δαπέδου του. Πώς όμως έγινε δυνατό να συληθεί, σε εποχή προγενέστερη της επικράτησης του Χριστιανισμού, μια επίσημη ταφή στο κέντρο της πόλης, που ήταν ταυτόχρονα κέντρο δημόσιας λατρείας; Το ζήτημα της σύλησης θα πρέπει να σχετίζεται με τη διαδοχή από τη μακεδονική στη ρωμαϊκή πόλη: Όπως είναι γνωστό το καθεστώς της παλιάς πόλης έπαιξε να ισχύει μέσα στο χώρο της αποικίας· αναδέχθηκαν άραγε οι Λατίνοι άποικοι τις αρχαίες λατρείες και τη συγκεκριμένη στο κέντρο σχεδόν της πόλης; Ανακύπτουν λοιπόν τα ερωτήματα: Για ποιο λόγο αποξηλώθηκε ο ναΐσκος πάνω απ' τον τάφο και γιατί επίσης ξηλώθηκε από τα θεμέλια το βόρειο τμήμα του με τον πρόδομο; Γιατί μετά τη σύληση καλύφθηκε το άνοιγμα της εισόδου των τυμβωρύχων; Τέλος, πώς ένας αρχαίος και αναγνωρισμένος λατρευτικός χώρος κατέληξε στα ρωμαϊκά χρόνια να συνορρεύει με τον αυλότοιχο ενός λουτρού, σε μια οπωσδήποτε δυσμενή, για ένα χώρο που δεχόταν τιμές, διευθέτηση;

---

15. Λαζαορίδης, ΑΔ 19 (1964) Χρονικά, 372 κε. Δεν είναι σαφές αν επρόκειτο για χώματα στο εσωτερικό του τάφου ή για το γέμισμα ανάμεσα στην καμάρα και το υπερκείμενο δάπεδο της κρηπίδας.

16. Η λάρνακα έδωσε ενδιαφέροντα κτερίσματα μαζί με το όνομα του νεκρού· βλ. σχετ. Koukouli-Chrysanthaki, «Colonia Philippensis» (σημ. 7), 20. Έχει ενδιαφέρον το ότι η «ασύλητη» ταφή διέφυγε και πρόσφατα την προσοχή των αρχαιολόγων, όταν πρωτομπήκαν στον τάφο από το κλειδί της καμάρας. Μόνον όταν ανασκάφηκε η πρόσβαση στη νότια πλευρά του ταφου και ανοίχθηκε ο λίθος της εισόδου έγινε αντιληπτή η ασύλητη ταφή στο δάπεδο.

Οι επισημάνσεις αυτές, εν πολλοίς αντικρουόμενες, προκαλούν μια σειρά από ερωτήματα, από τα οποία τα κυριότερα είναι: Ποια ήταν η σχέση του τάφου με την αρχαία πόλη; Ποια ήταν η λειτουργία του ως την ίδρυση του πρώτου χριστιανικού ιερού; Με ποιο τρόπο παρέλαβαν και πώς ερμήνευσαν οι χριστιανοί την ιερότητα αυτού του κτιρίου;

Παρατηρούμε ότι η θεωρία για τον ιδιαίτερο λατρευτικό χαρακτήρα του μακεδονικού τάφου παρουσιάζει πολλές αδυναμίες, λογικές και αρχαιολογικές. Η θεωρία αυτή στηρίχτηκε στην υπόθεση ότι ο τάφος βρισκόταν στο εσωτερικό της μακεδονικής πόλης, διότι τα όρια της πόλης του Φιλίππου συνέπιπταν με αυτά της ρωμαϊκής πόλης και συνεπώς ότι ο υστεροελληνιστικός τάφος ιδρύθηκε κατ' εξαίρεση στο κέντρο της πόλης. Είμαστε λοιπόν υποχρεωμένοι να ξεκινήσουμε από το σημείο αυτό.

Η ελληνιστική και η ρωμαϊκή πόλη. Οι πηγές, οι ιστορικές και αρχαιολογικές ενδείξεις σχετικά με τη μακεδονική πόλη αλλά και η κοινή λογική υποδεικνύουν ότι αυτή είχε αρχικά μικρή έκταση και βρισκόταν πιθανώς στην κορυφή και τις πλαγιές του λόφου της ακρόπολης. Όταν ο Φίλιππος οχύρωσε την πόλη, το 356 π.Χ. ή λίγο αργότερα¹⁷, συμπλήρωσε τον αριθμό των οικητόρων¹⁸, αλλά προφανώς το σύνολο των κατοίκων παρέμεινε μικρό. Ο Στράβων λέγει σχετικά: «Οί δὲ Φίλιπποι Κρηνίδες ἐκαλοῦντο πρότερον, κατοικία μικρά. ἠῤῥήθη δὲ μετὰ τὴν περὶ Βροῦτον καὶ Κάσσιον ἦτταν»¹⁹. Ο Αππιανός λέγει επίσης, περιγράφοντας την πόλη: «ἔστι δὲ ἡ πόλις ἐπὶ λόφου περικυρήμου, τοσαύτη δὲ τὸ μέγεθος ὅσον ἐστὶ τοῦ λόφου τὸ εὖρος»²⁰. Η πόλη περιβαλλόταν από έλος και στο διάστημα των πέντε χρόνων 361-356 π.Χ. ανάμεσα στην ίδρυση της αποικίας των Θασιών ως την ίδρυση των Φιλίππων²¹ ή όσο διάστημα μπορεί να απαιτήθηκε για την κατασκευή της οχύρωσης, ήταν

17. Ο.π., «...ὡς εὐφυὲς ἐπὶ Θράκης χωρίον ὠχύρωσέ τε...».

18. Διδό. Σικ., 16, 3, 7: «...ὁ βασιλεὺς...ὀνομάσας Φιλίππου ἐπλήρωσεν οἰκητόρων». Η απόδοση του χωρίου στα αγγλικά από την Koukouli-Chrysanthaki, «Colonia Philippensis» (σημ. 7), 7, σημ. 6, αλλοιώνει το νόημα του κειμένου.

19. *Geogr.* VII, 332, fr. 41.

20. *Bel.Civ.* IV, 105.

21. C. Vatin, «Lettre adressée à la cité de Philippes par les ambassadeurs auprès d'Alexandre», *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής επιγραφικής. Αθήνα, 3-9/10/1982*, Αθήνα 1984, 267 κε. Φαίνεται ότι Δάτον(ς) ήταν το όνομα της Θασιακής αποικίας και Κρηνίδες το ελληνικό τοπωνύμιο του Θρακικού χωρίου πριν από αυτήν, contra Koukouli-Chrysanthaki, «Colonia Philippensis» (σημ. 7), 65, η οποία ισχυρίζεται ότι οι Κρηνίδες ιδρύθηκαν από τους Θασιούς στη θέση του (αρχαιότερου) Δάτου.

αδύνατο να έχουν γίνει άξια λόγου αποξηραντικά έργα²². Όλες οι ιστορικές ενδείξεις λοιπόν μαρτυρούν μια περιορισμένη εγκατάσταση με κυρίως οχυρό χαρακτήρα και μικρό αριθμό κατοίκων. Οι Φίλιπποι στα προ του ρωμαϊκού εποικισμού χρόνια ήταν ένα ταπεινό πολίχνιο, «une humble bourgade» σύμφωνα με τη διατύπωση της F. Parazoglou, η οποία, στο σημείο αυτό αναπαράγει τον P. Collart²³.

Η έκταση της τειχισμένης πόλης (εικ. 1) μπορεί να υπολογιστεί χονδρικά σε 68 εκτάρια²⁴. Η έκταση αυτή είναι πολύ μεγαλύτερη από την έκταση πολλών πόλεων της Μακεδονίας και της Ηπείρου την εποχή εκείνη, όπως το Δίον, η Άλος, η Κασσώπη, αλλά και της Ασίας, όπως η Νίκαια της Βιθυνίας και η Δούρα-Ευρωπός²⁵. Θα μπορούσε να υποθεθεί ότι το πλησιέστερο προς την κορυφή του λόφου τμήμα της πόλης ήταν κενό, δεν μπορεί όμως να υποστηριχθεί ότι η κατοίκηση καταλάμβανε αποκλειστικά το πεδινό τμήμα και ότι όλη η πλαγιά του λόφου έμεινε αοίκητη, διότι, όπως έδειξαν οι έρευνες που έγιναν με την ευκαιρία της διάνοιξης της οδού προς το Μουσείο²⁶, καθώς και τα ίχνη τοίχων στην περιοχή βόρεια από τις Βασιλικές Α και του Μουσείου, ένα σημαντικό τμήμα του λόφου καταλαμβάνόταν, στα ρωμαϊκά τουλάχιστον χρόνια, από κατοικίες. Εξάλλου είναι ενδεικτικό για το μέγεθος της ελληνιστικής πόλης ότι όταν η Μακεδονία μετά την κατάληψή της από τους Ρωμαίους διαιρέθηκε σε *μερίδες*, πρωτεύουσα της πρώτης μερίδας έγινε η Αμφίπολη και όχι οι Φίλιπποι, διότι οι τελευταίοι ήταν προφανώς μικρότερη πόλη.

Η πόλη των Φιλιππων δέχθηκε δύο κύματα εγκατάστασης Λατίνων εποίκων, το 42 και το 30 π.Χ.²⁷. Δεν σώζονται πληροφορίες για την αριθμητική δύναμη των επηλύδων αλλά κοινή είναι η αίσθηση των ειδικών ότι επρόκειτο

22. Ο Θεόφραστος, *C.P.*, V.14, 5-6, περιγράφει την υποχώρηση των ελών στα χρόνια του Αλεξάνδρου. Βλ. σχετικά L. Missitzis, «A Royal Decree of Alexander the Great on the Lands of Philippi», *Ancient World* 12 (1985) 7 κε.

23. F. Parazoglou, «Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine», *ANWR* 7.1, επιμ. H. Temporini, Βερολίνο – Ν. Υόρκη 1971, 358.

24. P. Pilhofer, *Philippi, I. Die erste christliche Gemeinde Europas*, Tübingen 1995, 74. Ο P. στηρίζεται στον υπολογισμό του Δ. Λαζαρίδη, *Φίλιπποι, Ρωμαϊκή αποικία*, Αθήνα 1971, 31, παρ. 136. Οι S. Provost – M. Boyd, «Το πολεοδομικό σχέδιο των Φιλιππων: τα πρώτα αποτελέσματα και οι προοπτικές των ερευνών», *AEMΘ* 16 (2002) 100, σημ. 7, υπολογίζουν την έκταση σε 67 εκτάρια από τα οποία 38 καλύπτουν το πεδινό τμήμα της πόλης.

25. Συγκρίνοντας με στοιχεία που παραδίδει ο Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, Θεσσαλονίκη 1998, 31, οι Provost – Boyd, *ό.π.*, 20 και η Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Ανασκαφή Δίου, I, Η οχύρωση*, Θεσσαλονίκη 1998, 226 κε.

26. X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ΑΔ* 45 (1990) Χρονικά, 386.

27. F. Parazoglou, *Les villes de Macédoine a l'époque romaine*, BCH Suppl. 16, Παρίσι 1988, 407.

για μεγάλους αριθμούς, ειδικά σε ότι αφορά το δεύτερο εποικισμό²⁸. Ύστερα από λεπτομερή ανάλυση, ο P. Pilhofer κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, ύστερα και από το δεύτερο Λατινικό εποικισμό, ο συνολικός πληθυσμός της πόλης διπλασιάστηκε²⁹.

Τα τείχη. Τα τείχη της πόλης αποδόθηκαν στον Φίλιππο από τους Γάλλους μελετητές της δεκαετίας του '30³⁰ και η άποψη αυτή υιοθετήθηκε από τους μεταγενέστερους, Έλληνες και Γάλλους³¹. Η απόδοση του τείχους στα χρόνια του Φιλίππου βασίστηκε στην παρουσία μαρμαρίνων λιθοπλίνθων, η οποία έχει διαπιστωθεί σε σημεία στο κατώτερο τμήμα των τειχών, ειδικότερα στο τμήμα του τείχους της ακρόπολης και στο τείχος που βαίνει πάνω στο λόφο, τόσο στην ανατολική όσο και στη δυτική πλευρά. Στο πεδινό τείχος διαπιστώθηκε σποραδικά η χρήση μαρμαροπλίνθων, πάντα σε συνδυασμό με τη βυζαντινή τοιχοποιία. Σε αρκετά σημεία της διαδρομής το τείχος έχει την εξωτερική όψη με λιθοπλίνθους, ενώ η εσωτερική είναι με ασβεστόκτιστη τοιχοποιία.

Ανάλογη χρήση μαρμαροπλίνθων, συνήθως καλο-γωνιασμένων χωρίς περιταίνια και αναθύρωση, παρατηρείται και στις διαμορφώσεις των πυλών που έχουν ερευνηθεί ως τώρα. Η καλύτερα ερευνημένη ανατολική πύλη, η πύλη της Νεάπολης (εικ. 2), διαθέτει δυο μεγάλους ορθογώνιους πύργους εκατέρωθεν της εισόδου, το κατώτερο τμήμα των οποίων είναι κτισμένο με μαρμαρίνους δόμους άνισου ύψους, οι περισσότεροι από τους οποίους έχουν κύφωση και θεωρήθηκαν από τον ανασκαφέα «ελληνικοί»³². Ο ίδιος ωστόσο εκφράζει παρακάτω την υποψία ότι τουλάχιστο στις ανώτερες στρώσεις οι λίθοι τοποθετήθηκαν (σε δεύτερη χρήση;) στα βυζαντινά χρόνια³³. Αρκετοί λίθοι με επιμελημένη επιφάνεια χωρίς κύφωση, που συνδέονται μεταξύ τους με συνδέσμους ή έχουν ίχνη συνδέσμων, αποδίδονται σε βυζαντινές επιδιο-

28. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale*, Παρίσι 1945, 13. «Les romains avaient peut-être l'avantage du nombre». Ο Πελεκανίδης, «Οι Φίλιπποι» (σημ. 5), 102, πιστεύει επίσης ότι η έκταση της πόλης αυξήθηκε ως συνέπεια του εποικισμού.

29. *Philippi*, I (σημ. 24), 76.

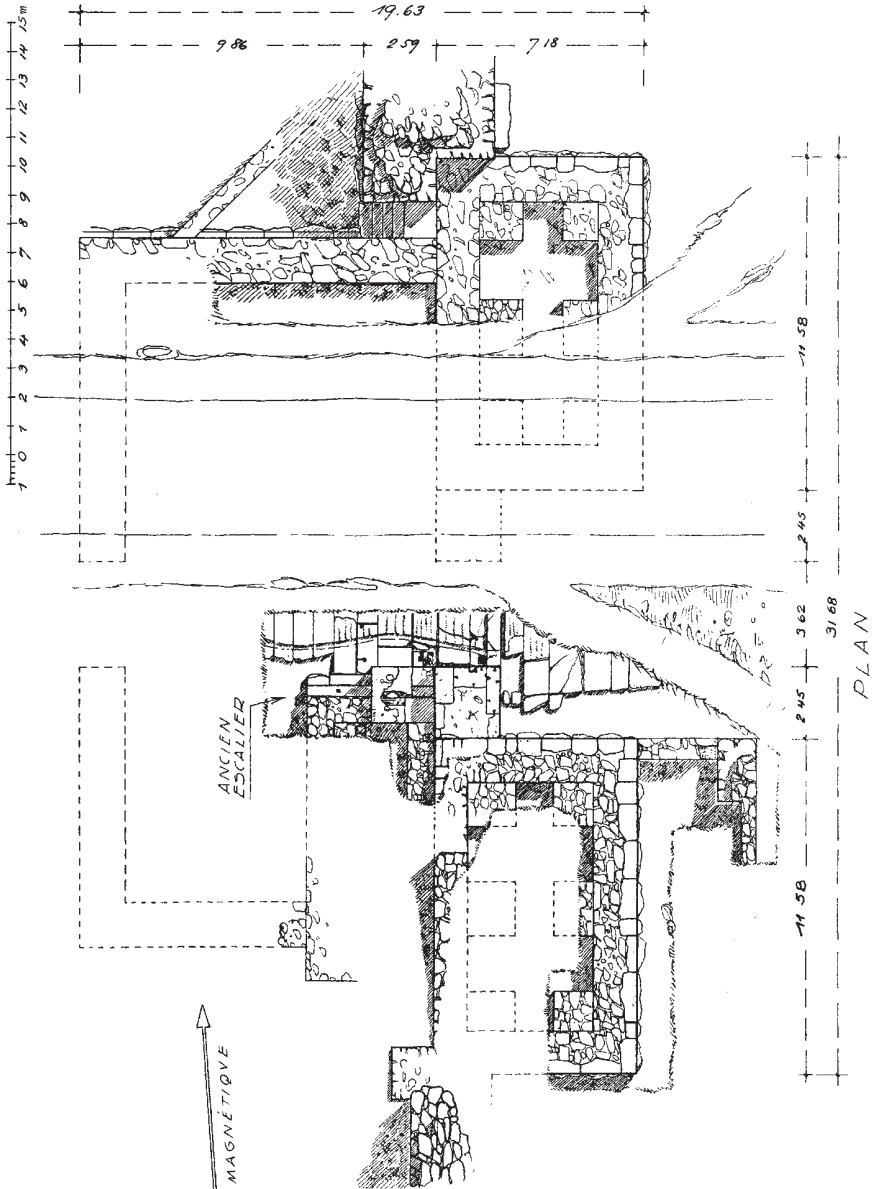
30. H. Ducoux – P. Lemerle, «L'acropole et l'enceinte haute de Philippos», *BCH* 62 (1938) 4 κε., καθώς και C. Roger, «L'enceinte basse de Philippos», *BCH* 62 (1938) 21 κε.

31. Δ. Λαζαρίδης, *Φίλιπποι, Ρωμαϊκή αποικία*, Αθήνα 1971. Επίσης, Χ. Κουκούλη – Χ. Μπαζιρτζής, *Φίλιπποι* (Αρχαιολογικός οδηγός), Αθήνα 1997, 18 κε. M. Sève, «Colonies et fondations urbaines dans la Grèce romaine», *La ville neuve. Une idée de l'Antiquité?*, Παρίσι α.χ., 189. Ο Κ. Τσουρής, «Νεάπολις – Χριστούπολις – Καβάλα», *ΑΔ* 53 (1998) Α, 425 κε., προτείνει για το τείχος γενικά μια χρονολόγηση ανάμεσα στο τέλος του 3ου και στον 5ο αι. μ.Χ.

32. Roger, «L'enceinte basse» (σημ. 30), 26, πίν. III.

33. *Ο.π.*, 27, σημ. I.

Εικ. 2. Η πύλη της Νεάπολης, Όψη – Κάτοψη (J. Roger, BCH 62 [1938]).

θώσεις³⁴.

Στη δυτική πλευρά του περιβόλου η πύλη των Κρηνίδων (πύλη Β) σχηματίζεται με δύο κυκλικούς πύργους από τους οποίους ξεκινά ένας εισέχων ευρύς πεταλόσχημος περίβολος, στην κορυφή του οποίου ανοίγονται μια κεντρική και εκατέρωθεν δύο μικρότερες πύλες³⁵. Ωστόσο η διαμόρφωση της πύλης της Νεάπολης όσο και αυτή της πύλης των Κρηνίδων δείχνουν μια προωθημένη αντίληψη της πολιορκητικής, η οποία, σύμφωνα με τις πιο πρόσφατες απόψεις, δεν μπορεί να αναχθεί στην περίοδο πριν από το τέλος του 3ου αι. π.Χ.³⁶ Η δομή του τείχους, στα σημεία όπου αποκαλύφθηκε πλήρως, έχει την ίδια μορφή με αυτήν της πύλης της Νεάπολης: ασβεστόκλιστη, με επένδυση μαρμαρολίθων στην εξωτερική όψη. Στο καμπύλο του πετάλου και στις παραστάδες των πυλών η επένδυση των μαρμαρολίθων βρίσκεται και στις δύο όψεις. Σύνδεσμοι υπάρχουν και εδώ στους δόμους, ενώ παρατηρείται και μια ακόμη μεταγενέστερη, βυζαντινή κατά τον ανασκαφέα, επένδυση με λιθοκλιστη τοιχοποιία από υλικό δεύτερης χρήσης και επιμελημένο πλατύ αρμολόγημα που καλύπτει τις ατέλειες των αρμών³⁷. Παρόμοια τοιχοποιία συναντάται σε επισκευές και προσθήκες βυζαντινών κτιρίων της πόλης: στις αντηρίδες της αφίδας της Βασιλικής Β³⁸, στους μεγάλους πεσσούς του νότιου προπύλου³⁹ και στους πεσσούς του Βαπτιστηρίου⁴⁰ του Οκταγώνου. Εξάλλου η παρατήρηση της μορφής του τείχους⁴¹ δείχνει ότι η πυκνότητα των πύργων και το πάχος του μεταπυργίου είναι στο ορεινό τμήμα μεγαλύτερα απ' ότι στο πεδινό, ιδίως στα σημεία εκείνα όπου το τείχος συνοδεύεται από το προτειχίσμα (εικ. 1). Επίσης, η εφαρμογή του προτειχίσματος στην οχυρωτική είναι ασφαλώς μεταγενέστερη από την εποχή του Φιλίππου Β'.

Η χρήση λιθοπλίνθων δεν είναι από μόνη της αρκετή για τη χρονολόγηση στα ελληνιστικά, πόσο μάλλον στα κλασικά χρόνια. Ενδεικτικό είναι σχετικά

34. Ο.π., 27.

35. Ο.π., 31 κε., πίν. Χ.

36. Όπως προκύπτει από τη σύγκριση της βόρειας πύλης του δυτικού τείχους με τις πύλες της Σίδης: Η. W. McColl, *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates*, Οξφόρδη 1997, 153, εικ. 35.

37. Roger, «L'enceinte basse» (σημ. 30) 31, πίν. XIII Β.

38. Προσωπική παρατήρηση του υπογράφοντα. Βλ., επίσης, Γ. Βελένης, «Η Βασιλική Β των Φιλίππων στο πλαίσιο της Ιουστινιάνειας αρχιτεκτονικής», *ΠΑΑ* 77 (2002) 131.

39. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1971, 82 κε. Οι συγκρίσεις των τοιχοδομιών αποτελούν προσωπική παρατήρηση.

40. Γούναρης, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 46.

41. Βλ. Roger, «L'enceinte basse» (σημ. 30), πίν. I, V, VI και VIII, καθώς και Κουκούλη – Μπακιριτζής, *Φίλιπποι* (σημ. 31), εικ. 14.

το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, όπου το αρχικά θεωρούμενο από όλους τους ερευνητές της εποχής ελληνιστικό τείχος⁴² στο βόρειο και βορειοδυτικό τμήμα του περιβόλου αποδείχτηκε αργότερα ρωμαϊκό⁴³. Ένα τμήμα, τέλος, του περιβόλου στη ΝΔ πλευρά της πόλης έχει πιθανώς ξανακτιστεί στον 11ο αι., όπως δείχθηκε πρόσφατα⁴⁴. Επομένως η χρονολόγηση της κατασκευής του τείχους στους ύστερους κλασικούς χρόνους έγινε με κριτήριο μάλλον την γενική του εμφάνιση, χωρίς μια συστηματική ανασκαφή και έρευνα του τρόπου χάραξης και κατασκευής. Η παρατήρηση της τοιχοποιίας, τουλάχιστον στην ανατολική πύλη, την πύλη της Νεαπόλεως, δείχνει ότι στο εσωτερικό της λιθοκτιστής πρόσοψης υπάρχει χυτή τοιχοποιία με χρήση ασβέστη, τεχνική που δεν μπορεί να τοποθετηθεί στα κλασικά χρόνια.

Στον προβληματισμό για τη μορφή και την έκταση του περιβόλου της μακεδονικής πόλης πρέπει να ληφθούν υπόψη επίσης τα λεγόμενα ιερά των βράχων, τα οποία αν και γνωστά από πολύ παλιά⁴⁵, δεν σχολιάστηκαν από την άποψη της σχέσης τους με την έκταση της πόλης. Πρόκειται για μια σειρά από εγκαταλελειμμένα⁴⁶ μάλλον παρά εξαντλημένα μέτωπα λατόμησης, όπου μετά την παύση της εξορυκτικής δραστηριότητας, αναπτύχθηκαν στον 1ο και 2ο αι. μ.Χ. ιερά διαφόρων θεών⁴⁷, τα οποία είχαν πιθανώς ξεκινήσει από τους ίδιους τους λατόμους. Τα μέτωπα λιθωρυχίας εκτείνονται πάνω-κάτω κατά μήκος μιας ισούψους που ξεκινά από το δυτικό άκρο του θεάτρου και προχωρεί ως περίπου το ανατολικό άκρο του ανδρήρου της Βασιλικής Α⁴⁸. Κρίνοντας από τη θέση και τη χρονική διάρκεια χρήσης των λατομείων, που φαίνεται να διακόπτουν τη λειτουργία τους στον 1ο, το πολύ στο 2ο αι. μ.Χ., μπορούμε να πούμε ότι αυτά σχετίζονταν με τα μεγάλα οικοδομικά προγράμματα της ρωμαϊκής αποικίας. Πώς όμως θα ήταν δυνατή η χρήση τους, αν όσο λειτουργούσαν αυτά περιλαμβάνονταν ήδη στην έκταση της πόλης;

42. Σύμφωνα με τους Ο. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, Παρίσι 1913, Ch. Picard, «Les recherches archéologiques de l'Armée française en Macédoine», *ABSA* 23 (1918-19) 1 κε. Επίσης, Φ. Πέτσας, «Χρονικά αρχαιολογικά 1966-1967», *Μακεδονικά* 9 (1969) 153 κε.

43. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης* (σημ. 25), 17 και 43 κε.

44. Provost – Boyd, «Το πολεοδομικό των Φιλιππων» (σημ. 24), 105.

45. Η παλιότερη συστηματική δημοσίευση για τα ιερά παρουσιάστηκε το 1922 από τον Ch. Picard, στο *Revue de l'histoire des religions* 86 (1922) 117 κε.

46. Ο όρος που χρησιμοποιεί ο P. Collart, *Philippes, I*, Παρίσι 1937, 13, είναι *carrières des affectées*.

47. Για τη βιβλιογραφία βλ.: Γ. Γούναρης – Ε. Γούναρη, *Φίλιπποι* (Αρχαιολογικός Οδηγός), Θεσσαλονίκη 2004, 35 και 38.

48. Κάποιες πολύ μικρότερες ενδείξεις λατομίας υπάρχουν επίσης στα υψηλότερα τμήματα του λόφου, αμέσως κάτω από την ακρόπολη (προσωπική παρατήρηση).

Συμπερασματικά διαπιστώνεται ότι το τείχος των Φιλίππων ανήκει σε περισσότερες από μια οικοδομικές περιόδους, τόσο σε ότι αφορά τη μορφή όσο και τη διαδρομή του, η εξακρίβωση των οποίων απαιτεί συστηματική ανασκαφή και μελέτη. Σύμφωνα με τα δεδομένα που διαθέτουμε ως τώρα επισημαίνουμε ότι, ενώ το τμήμα του περιβόλου που βαίνει πάνω στο λόφο είναι πιθανόν ότι έχει χαραχθεί στα μακεδονικά χρόνια, είναι απίθανο ότι η συνολική περιμέτρος του περιβόλου έχει χαραχθεί σε μια μόνον οικοδομική περίοδο και είναι ακόμα περισσότερο απίθανο ότι η περίοδος αυτή είναι ο 4ος αι. π.Χ.

Ο κάρναβος της πόλης. Η άποψη ότι ο κάρναβος της πόλης χαραχθηκε στα χρόνια του Φιλίππου δεν είναι επίσης πειστική. Οι συγκρίσεις για τη στήριξη της άποψης γίνονται με πόλεις της εγγύς Ανατολής που χαραχθηκαν στα χρόνια των Διαδόχων και των Επιγόνων⁴⁹. Ωστόσο οι εξελίξεις στο χώρο της πολεοδομίας ήταν τόσο ραγδαίες και σημαντικές στα χρόνια που μεσολάβησαν από την εκστρατεία του Αλεξάνδρου ως το τέλος του 3ου αι. π.Χ., ώστε οι σχεδιάσεις των ελληνιστικών πόλεων έχουν τελικά περισσότερες συγγένειες με τις πόλεις του Αυγούστου παρά με τις πόλεις των κλασικών χρόνων.

Τα οικοδομικά τετράγωνα όπως προέκυψαν από τις διαδοχικές έρευνες (εικ. 1), δείχνουν ότι ο κάρναβος αλλάζει άξονα σε περισσότερες από μια περιπτώσεις⁵⁰ αν και δεν υπάρχουν γεωφυσικές ανωμαλίες που θα δικαιολογούσαν τη μεταβολή — και μια αξιοσημείωτη ελευθερία στην εφαρμογή των Ιπποδάμειων κανόνων σε σχέση με σχεδιάσεις γειτονικών πόλεων των κλασικών χρόνων, π.χ. της Ολύνθου⁵¹. Επίσης είναι φανερό ότι ο κάρναβος έχει εφαρμοστεί μόνο στην πεδινή έκταση της πόλης, νότια της «Εγνατίας»⁵². Οι νεότερες έρευνες έδειξαν ότι οι νησίδες νότια και ανατολικά από τη διαγώνια οδό έχουν πιθανώς διάφορες διαστάσεις από τις νησίδες ανατολικά της Αγοράς, καθώς και από αυτές ανάμεσα στις δύο κύριες αρτηρίες⁵³. Όπως προκύπτει

49. Koukouli-Chrysanthaki, «Colonia Philippensis» (σημ. 7), 14, σημ. 18.

50. S. Provost – M. Boyd, «Application de la prospection géophysique à la topographie urbaine», *BCH* 125 (2001) 2, 513 κε.

51. Σύμφωνα με τους A. G. Poulter – P. Strange, «Philippi: The results of a geophysical survey», *ABSA* 93 (1998) 453, εικ. 1: «..η πόλη ήταν οργανωμένη σε δύο πολεοδομικά συστήματα..». Για την Ολύνθο βλ. I. Βοκοτοπούλου – Σ. Πρωτοψάλτη, «Νέα ανασκαφική έρευνα των δρόμων του οικισμού του βορείου λόφου της αρχαίας Ολύνθου, 1992-1994», *AEMΘ* 8 (1994) 295 κε.

52. Οι Provost – Boyd, «Το πολεοδομικό των Φιλίππων» (σημ. 24), 100, σημ. 7, υπαινίσσονται ότι μόνον η πεδινή έκταση της πόλης ήταν κατοικημένη ωστόσο τα ευρήματα των ερευνών της οδού προς το Μουσείο, βλ. παραπ., σημ. 26, δηλώνουν ότι μεγάλο μέρος της πλαγιάς του λόφου κατοικούνταν.

53. Γ. Γούναρης – Γ. Βελένης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 1988-1996», *AEMΘ* 10B (1996), σχ. 4.

από τις ανασκαφές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, οι νησίδες ανατολικά της Αγοράς έχουν πλάτος περίπου 32,5 μ., υπολογίζοντας το άθροισμα της νησίδας με τον έναν από τους κάθετους που τις πλαισιώναν και μήκος περίπου 80,1 μ., δηλαδή έχουν πλάτος 100 και μήκος 270 πόδια⁵⁴. Το μέτρο του ποδιού στους Φιλιππους είναι διαφορετικό από αυτό στις πολεοδομικές σχεδιάσεις του 4ου αι. π.Χ., όπως της Ολύνθου, όπου το πόδι ισούται με 29,7 εκ., της Κασσώπης 30 εκ., της Πριήνης 29,46 εκ., των Αβδήρων, της Αλεξάνδρειας και της Δούρας-Ευρωπού, όπου το πόδι ισούται με 29,4 εκ.⁵⁵ είναι όμως ίδιο με το πόδι στη 2η οικοδομική περίοδο της Αγοράς της Θεσσαλονίκης⁵⁶. Οι διαφοροποιήσεις στο μέγεθος των νησίδων μπορούν με μεγάλη πιθανότητα να αποδοθούν σε επέκταση του καννάβου μεταγενέστερη από την αρχική χάραξη⁵⁷. Μια ακόμη ένδειξη για την ηλικία του καννάβου μας δίνουν οι αναλογίες των νησίδων, ειδικά αυτών ανατολικά της Αγοράς: Είναι 1 προς 2,7 ή 1 προς 3 περίπου, σύμφωνα με τους υπολογισμούς των S. Provost και M. Boyd⁵⁸. Οι αναλογίες των νησίδων της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης, της Ολύνθου και ελληνιστικών πόλεων της Συρίας βρίσκονται, αντίθετα, πλησιέστερα στο 1 προς 2⁵⁹.

Ειδικά τα τετράγωνα ανατολικά της Αγοράς δεν έδωσαν ίχνη αρχαιότερα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων⁶⁰. Η Αγορά που αποτελεί την προς δυσμάς συνέχεια των τετραγώνων αυτών έχει το ίδιο μήκος με αυτά και πλάτος 153 μέτρα, δηλαδή ίσο με πέντε τετράγωνα μαζί με τους μεταξύ τους τέσσερις καθέτους, αφαιρώντας τους καθέτους από τα δυο όρια: $32,5 \times 5 - 9 = 153,5$ μ. Επομένως η Αγορά χαράχθηκε με το ίδιο μετρικό σύστημα, $1\text{π} = 0,325$ μ., με το οποίο χαράχθηκαν οι νησίδες στα ανατολικά της. Η Αγορά είναι, απ' όσο γνωρίζουμε ως τώρα, έργο των ρωμαϊκών χρόνων⁶¹ και το γεγονός ότι αυτή

54. Σύμφωνα με μετρήσεις πάνω στο σχ. 4, ό.π. Οι Provost – Boyd, «Το πολεοδομικό των Φιλιππων» (σημ. 24), 104, προτείνουν νησίδες διαστάσεων 100×300 ή 90×270 π., χωρίς να συνυπολογίζουν το πλάτος των οδών που τις πλαισιώνουν.

55. Σύμφωνα με τους: W. Hoepfner – E. L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland. Neubearbeitung*, Μόναχο 1994, στα επιμέρους σχέδια.

56. Βλ. Γ. Βελένης, «Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης», *AAA* 23-28 (1990-95) 134.

57. Βλ. M. Vickers, «Towards a reconstruction of the town-planning of Roman Thessaloniki», *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσαν, Μελέτες για την αρχαία Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1985, 469 κε.

58. Provost – Boyd, «Το πολεοδομικό των Φιλιππων» (σημ. 24), 95.

59. M. Vickers, «Hellenistic Thessaloniki», *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσαν* (σημ. 57), 487 κε.

60. Σύμφωνα με τον Στ. Πελεκανίδη, «Συμπεράσματα από την ανασκαφή του Οκταγώνου των Φιλιππων σχετικά με τα μνημεία και την τοπογραφία της πόλης», *Η Καβάλα και η περιοχή της, Α' τομικό Συμπόσιο, Καβάλα 18-20/4/1977*, Θεσσαλονίκη 1980, 153 και τον Γούναρη, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 31.

εντάσσεται σε ενιαία σχεδίαση με τον υπόλοιπο κάρναβο δείχνει ότι η χάραξη του κέντρου της πόλης είναι ρωμαϊκή.

Οι αρχαιολογικές έρευνες απέτυχαν επίσης να δείξουν ίχνη ελληνιστικής πόλης μέσα στο μνημειακό κέντρο⁶², την περιοχή που βρίσκεται νότια από το άνδηρο των ιερών, όπου αργότερα κτίστηκε η Βασιλική Α. Κάποια ελληνιστικά ίχνη ιδιωτικού σπιτιού στο νότιο τμήμα και κάτω από το πλακόστρωτο της Αγοράς, είναι πιθανόν ότι ανήκουν σε κτίριο αγροικίας, διότι δεν μπορούν να ενταχθούν στον κάρναβο της πόλης, ούτε βρέθηκαν ίχνη δρόμου που μαρτυρούν οικιστική οργάνωση⁶³. Επομένως η οικία λογικά βρισκόταν έξω από τα όρια της ελληνιστικής πόλης. Εξαίρεση αποτελεί ένα μικρό κτίριο, του οποίου η ερμηνεία προκάλεσε προβλήματα: Είναι ναός, βρίσκεται σε μικρή απόσταση προς βορρά της οδού, στο δυτικό άκρο του ανδῆρου που αργότερα κατέλαβε το συγκρότημα της Βασιλικής Α και αποκλήθηκε «ελληνιστικό ηρώο»⁶⁴ (εικ. 3).

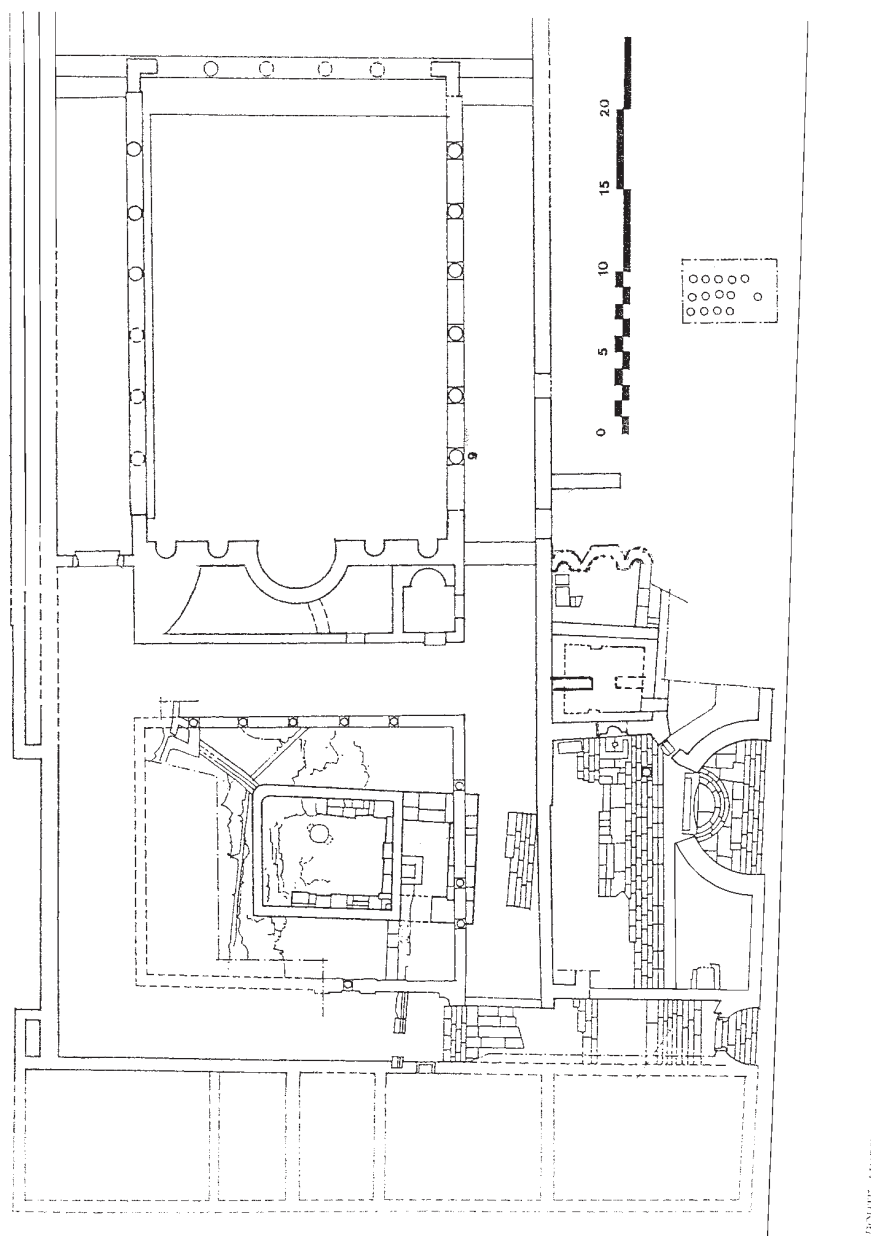
Το «ηρώο» πάνω σε υψηλό πόδιο, με πρόσοψη προς την πλατεία της Αγοράς, σε μορφή μικρού ναού με πρόσταση και κλίμακα εισόδου στη νότια

61. Οι μακρόχρονοι έρευνες του M. Sève – P. Weber, «Le côté nord du forum de Philippes», *BCH* 110 (1986) 531 κ.ε., έδειξαν ότι η αρχαιότερη Αγορά χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ., πράγμα που έγινε δεκτό από τη βιβλιογραφία, παρόλη την ομοιότητα που επισημαίνει ο Sève, «Colonies» (σημ. 31), με τον τύπο της ελληνιστικής Αγοράς. Οποιαδήποτε υπόθεση ότι η ελληνιστική Αγορά — αν πράγματι οι μακεδονικοί Φίλιπποι είχαν καθεστώς αυτόνομης πόλης και επομένως Αγορά —, βρισκόταν σε κάποια άλλη θέση δεν στηρίζεται σε καμιά αρχαιολογική ένδειξη.

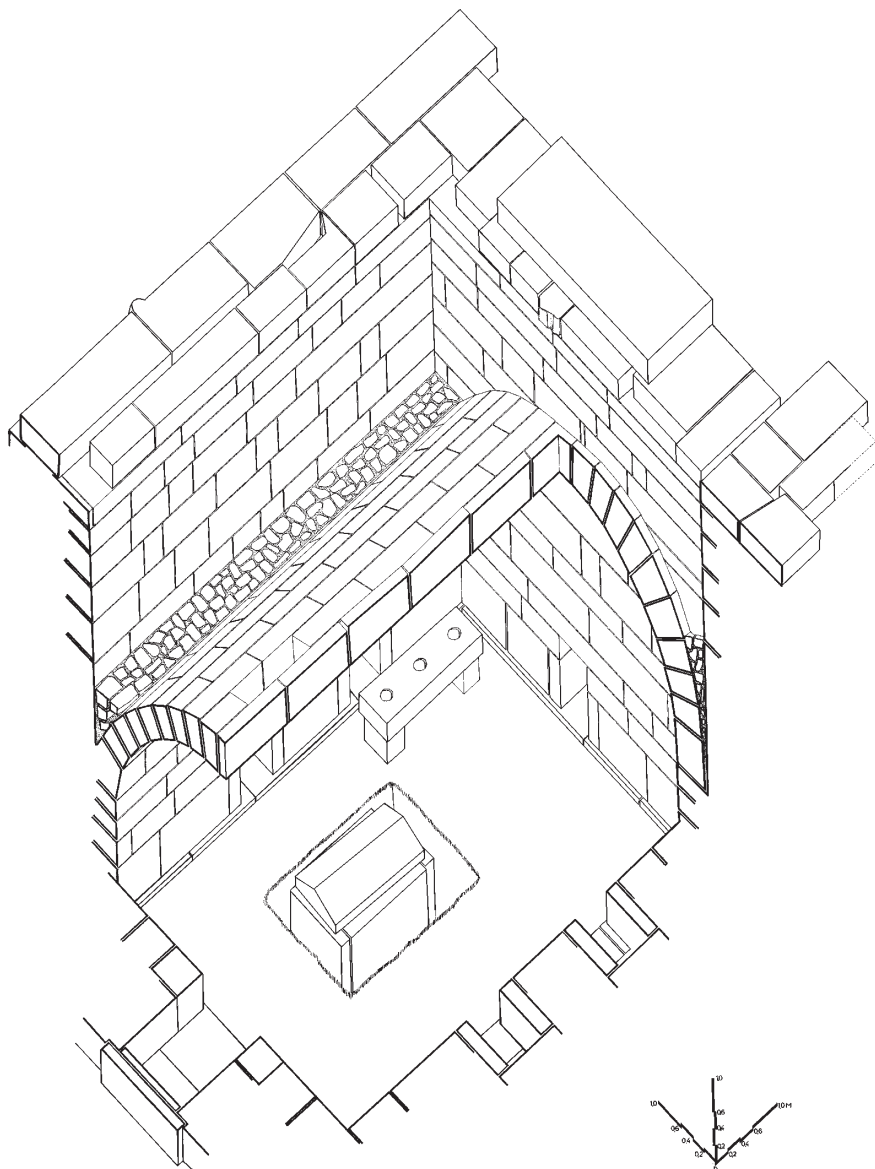
62. Η άποψη που προσγράφεται από την Κουκούλι, «Colonia Philippensis» (σημ. 7), 14, σημ. 49, στον Στ. Πελεκανίδη, ότι δηλαδή αποκαλύφθηκε ίχνος δρόμου που ανήκει στα ελληνιστικά χρόνια, οφείλεται σε παρεξήγηση μιας διατύπωσης του τελευταίου. Επίσης, τα ίχνη που αναφέρονται από την Κουκούλι ως ελληνιστικά στο «Colonia Philippensis», ό.π., σημ. 51, καθώς και στο *ΑΔ* 23 (1968) Β2, 352, βρίσκονται είτε στο λοφώδες τμήμα της πόλης, βορείως της «Εγνατίας», όπου και εμείς προτείνουμε ότι εκτεινόταν η ελληνιστική πόλη ή είναι ασαφή, πρβλ. της ίδιας, *ΑΔ* 45 (1990) Β, 386 κ.ε. Τέλος, το βάθρο με την επιγραφή του Κομαίου Απόλλωνα, πρβλ. Δ. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 18 (1963) Β2, 255, δεν βρέθηκε *in primo situ* αλλά σε δεύτερη χρήση και το ιερό στο οποίο αρχικά ανήκε μπορούσε κάλλιστα να βρίσκεται έξω από την πόλη.

63. Χ. Κουκούλι, *ΑΔ* 23 (1968) Β2, 352, πίν. 299ε. Το γεγονός ότι οι τοίχοι είχαν κτιστεί με ευτελή υλικά, καθώς και τα συννευρήματα αποθηκευτικών αγγείων και μυολίθου, συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι επρόκειτο για αγροικία. Ότι ο προσανατολισμός των χώρων συμπίπτει με αυτόν της Αγοράς, όπως επικαλείται ο Sève, «Colonies» (σημ. 31), 190, για να στηρίξει την άποψη ότι η ελληνιστική πόλη υπόκειται της ρωμαϊκής δεν είναι επαρκής δικαιολογία. Ήδη ο ρωμαϊκός κάρναβος όσο ερευνήθηκε, έδωσε τρεις διαφορετικούς προσανατολισμούς: γιατί θα έπρεπε αυτός να σχετιστεί με την ελληνιστική πόλη;

64. Collart, *Philippes* (σημ. 46), 369 κ.ε. Επίσης, Κουκούλι – Μπακιωτζής, *Φίλιπποι* (σημ. 31), 33 κ.ε.

Εικ. 3. Πρόπυλο και δυτικό αίθριο Βασιλικής Α (M. Sève – J. Weber, BCH 110 [1986], με προσθήκες του συγγο.).

Εικ. 4. Αξονομετρικό Μακεδονικού τάφου (Γ. Γούναρης, Το βαλανείο και τα βόρεια προσκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων, Αθήνα 1990).

όψη, αποδόθηκε τελικά μετά από προσεκτική εξέταση στο 2ο αι. μ.Χ.⁶⁵. Τόσο η αρχιτεκτονική μορφή, όσο και ο διάκοσμος των αρχιτεκτονικών του μελών, ιδίως τα κορινθιακά κιονόκρανα της πρόστασης και τα καταέτια γείσα με οδοντώσεις δηλώνουν το ρωμαϊκό χαρακτήρα του κτιρίου⁶⁶. Πιο πρόσφατα επιχειρήθηκε να ερμηνευθούν τα ρωμαϊκά χαρακτηριστικά του ως ένδειξη ότι το κτίριο οικοδομήθηκε στα αντωνίνεια χρόνια πάνω σε αρχαιότερη υποδομή⁶⁷. Ωστόσο δεν παρατηρείται διαφοροποίηση του υλικού κατασκευής ανάμεσα στη θεμελίωση και την υπερχατασκευή· άλλωστε η ίδια η μορφή του υψηλού ποδίου, η κλίμακα στην πλευρά της πρόσοψης και ο προσανατολισμός προς την Αγορά στηρίζουν τη ρωμαϊκή χρονολόγηση.

Από τη συζήτηση που προηγήθηκε προκύπτει ως σοβαρή η πιθανότητα ότι ο περιβόλος της πεδινής πόλης δεν χαράχθηκε στα ελληνιστικά χρόνια· δεν υπάρχουν επίσης ασφαλή τεκμήρια για το ότι η μακεδονική πόλη εκτεινόταν στο πεδινό τμήμα της ρωμαϊκής πόλης. Επιπλέον, οι πηγές όσο και ιστορικοί λόγοι συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι η μακεδονική πόλη πιθανώς περιοριζόταν στην πλαγιά του λόφου κάτω από την οχυρή ακρόπολη. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι ο μακεδονικός τάφος, όταν κτίστηκε, βρισκόταν κατά πάσαν πιθανότητα έξω από τα όρια της ελληνιστικής πόλης, ήταν επομένως μια συνήθης ταφή και δεν αποτελούσε αντικείμενο αστικής λατρείας.

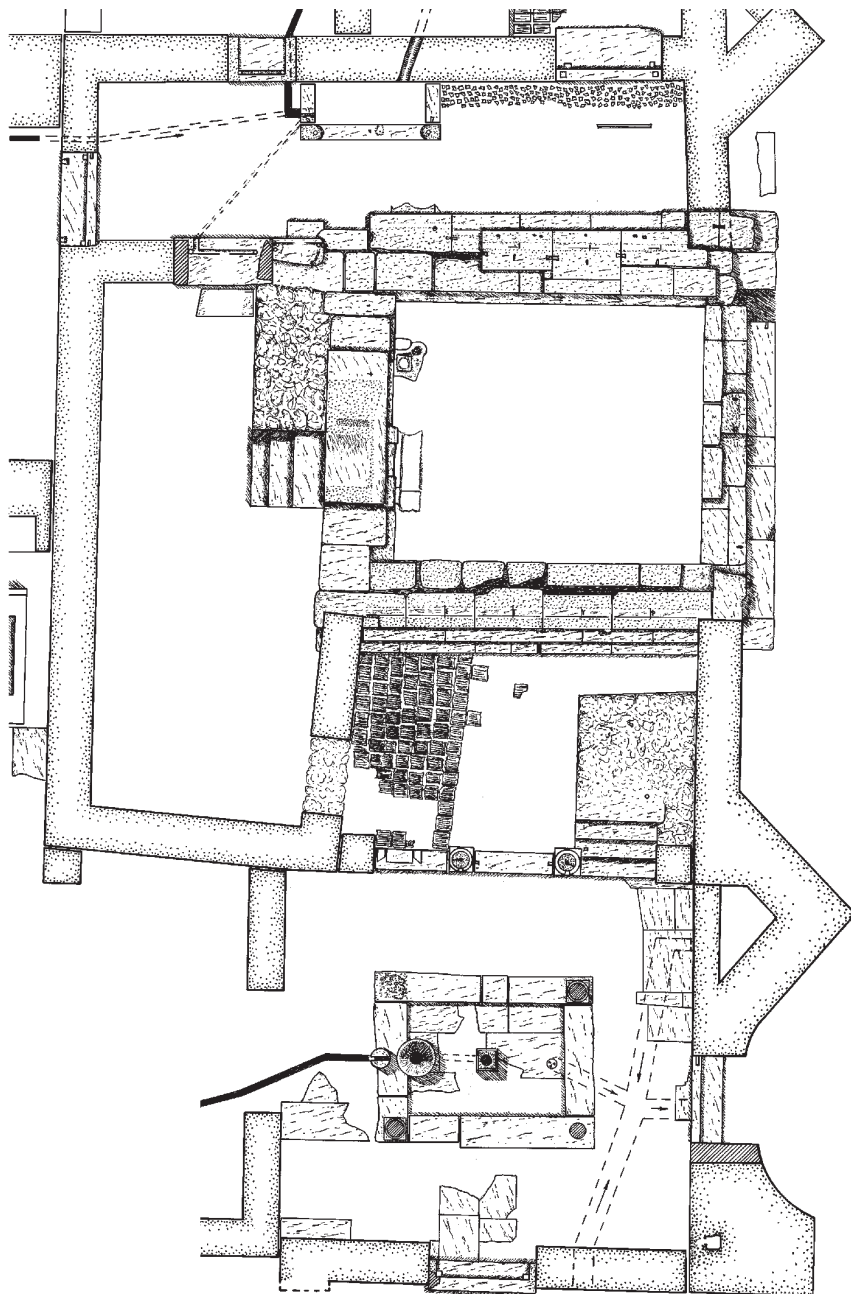
Κατά την επέκταση των ορίων της πόλης μετά τους ρωμαϊκούς εποικισμούς ο μακεδονικός τάφος του Οκταγώνου βρέθηκε μέσα στην πόλη· είναι λογικό ότι δεν μπορούσε να παραμείνει ως είχε. Υπέστη λοιπόν εξαγνισμό με την ακύρωση του ταφικού χαρακτήρα του. Όπως προκύπτει από την εικόνα του ευρήματος, προηγήθηκε η αποξήλωση του ναΐσκου ως και το δάπεδο, κατόπιν αφαιρέθηκε το «κλειδί» της οροφής, ανοίχθηκε ο τάφος, απομακρύνθηκαν τα οστά και τα κτερίσματα από τις ταφικές θήκες, αφού μόνον αυτές είχαν γίνει αντιληπτές από τους «συλητές» και ο χώρος πάνω από την ημικυλινδρική καμάρα καλύφθηκε με χώματα⁶⁸. Προηγουμένως ξανακλείστηκε η οπή της

65. Sève – Weber, «Le côté nord» (σημ. 61), 536.

66. *Ο.π.*, 553 κε. Για την ερμηνεία του μνημείου βλ. παρακάτω, **Γ. Το μαρτύριο της Βασιλικής Α.**

67. Οι Κουκούλη – Μπακιωτζής, *Φίλιπποι* (σημ. 31), 26, επιμένουν ότι η αρχική μορφή του κτιρίου είναι ελληνιστική. Ωστόσο δεν παρατηρείται διαφοροποίηση του υλικού κατασκευής ανάμεσα στη θεμελίωση και την υπερχατασκευή.

68. Η εικόνα της κάθαρσης με την εκκένωση του τάφου και την καθαίρεση του εποικισμένου ενισχύεται από την πληροφορία που δίνει ο Pelekanidis, «Kultprobleme» (σημ. 6), 395, ότι μια ενεπίγραφη πλάκα με το όνομα του νεκρού του τάφου (ή του πατέρα ή προπάτορά του), βρέθηκε στρωμένη στο πλακόστρωτο της Αγοράς (πληροφορία μη επιβεβαιωμένη· βλ. P. Pilhofer, *Philippi, II, Die Inschriften*, Tübingen 1995, 327/G478, 336). Όπως είναι

Εικ. 5. Κρηπίδα μακεδονικού τάφου, κάτοψη (Πελεκανίδης, ΠΑΕ 1973), με συμπληρώσεις του συγγραφέα.

εισόδου για να μην υποχωρήσουν τα χώματα που σκέπασαν την καμάρα. Τέλος αποξηλώθηκε το τμήμα της κρηπίδας που αντιστοιχούσε στην πρόσταση του ναόσχημου κτιρίου, πιθανώς διότι εμπόδιζε την ανάπτυξη των κτιρίων του λουτρού. Η επέμβαση μπορεί να χρονολογηθεί από την κεραμική της επίχωσης, η οποία σύμφωνα με τον Δ. Λαζαρίδη, ο οποίος ερευνήσε τον τάφο, αποτελείται από αγγεία υστεροελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων⁶⁹. Αν συνδυάσουμε τη χρονολόγηση της επέμβασης στον τάφο με την ίδρυση του λουτρού⁷⁰, είναι λογικό να συμπεράνουμε ότι ο αρχικός ταφικός χαρακτήρας του κτίσματος καταργήθηκε στο τέλος του 1ου αι. π.Χ., στην περίοδο της επέκτασης της ρωμαϊκής πόλης και κατά την εποχή της επίσκεψης του Παύλου στους Φιλίππους είχε πιθανώς ξεχαστεί.

B. Το μαρτύριο της Βασιλικής Παύλου

Το παλαιοχριστιανικό προσκύνημα του 4ου αι.⁷¹ (εικ. 6) αποτελέστηκε από: Α) τον κατεξοχήν χώρο προσκύνησης, την κρηπίδα του ταφικού ηρώου πάνω από το μακεδονικό τάφο, Β) το χώρο της συνάθροισης των πιστών με την κρηπίδα προσκολλημένη στο μέσο της βόρειας πλευράς του και Γ) ένα πίσω σχημο σύστημα χώρων που περιβάλλει από τα ανατολικά, βόρεια και δυτικά την κρηπίδα και επικοινωνεί με τις δύο παρόδους, *cardines*, που ορίζουν από τα ανατολικά και δυτικά την οικοδομική νησίδα⁷² (εικ. 6).

Η ταυτότητα του ναού δηλώνεται στην ψηφιδωτή επιγραφή στο δάπεδο του χώρου της συνάθροισης: ΠΟΡ[ΦΥ]ΡΙΟΣ ΕΠΙΣΚΟ/ΠΟΣ ΤΗ[Ν Κ]ΙΝΤΗ-ΣΙΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗ/Σ ΠΑΥΛΟ[Υ ΕΠ]ΟΙΗΣΕΝ ΕΝ Χ(ΡΙΣΤ)Ω, όπου *Βασιλική Παύλου* νοείται ο χώρος συνάθροισης που φέρει το όνομα, προς τιμήν,

---

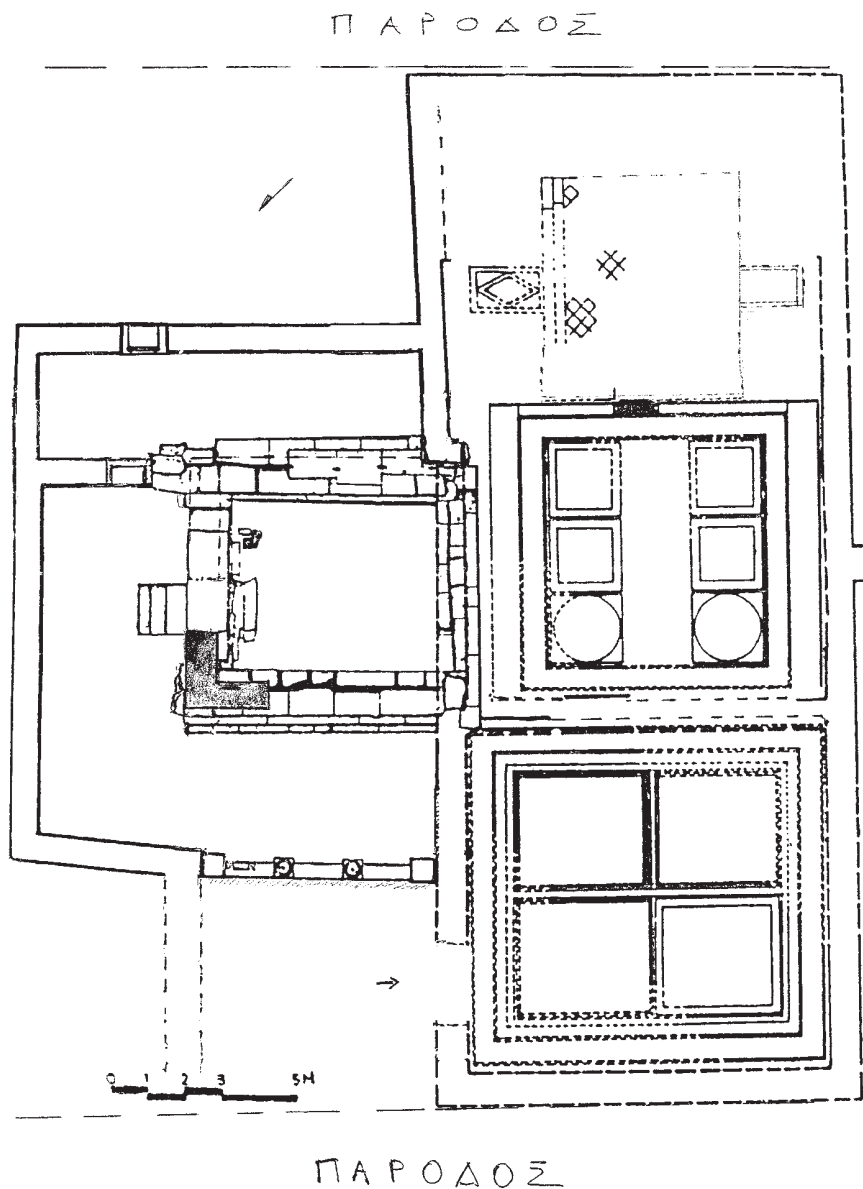
γνωστό η Αγορά γειτονεύει με τον τάφο και, καθώς η αρχαιότερη φάση της ανήκει στον 1ο αι. μ.Χ., συμπίπτει με την κάθαρση του τάφου.

69. Δ. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 19 (1964) Β, 373.

70. Γούναρης, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 31.

71. Έκθεση των ερευνών του συγκροτήματος από τον Στ. Πελεκανίδη στα *ΠΑΕ* 1976, 124 κε., *ΠΑΕ* 1977, 71 κε. και *ΠΑΕ* 1978, 67 κε. Συνοπτική περιγραφή κάνει ο ίδιος στο «Συμπεράσματα από την ανασκαφή του Οκταγώνου των Φιλιππων σχετικά με τα μνημεία και την τοπογραφία της πόλης», *Η Καβάλα και η περιοχή της, Α' Τοπικό Συμπόσιο, Καβάλα 18-20/4/1977*, Θεσσαλονίκη, 1980, 108 κε. Επίσης, Ε. Πελεκανίδου – Α. Μέντζος, «Οκτάγωνο Φιλιππων: Πρώτα συμπεράσματα μετά τις νεότερες έρευνες», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη: Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1990, 600. Μια ακόμη περιγραφή, με κάποιες παρερμηνείες, δίνει ο L. M. White, *The Social Origins of Christian Architecture, II*, Valley Forge – Penn. 1997, 183 κε. Βλ. επίσης την ενδιαφέρουσα ανάλυση του B. Brenk, *Die Christianisierung* (σημ. 11), 8 κε.

72. Στ. Πελεκανίδη, *ΠΑΕ* 1976, 128 κε. Επίσης, Γούναρης, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 51 κε. και 55 κε.

Εικ. 6. Το προσκύνημα της Βασιλικής Παύλου, κάτοψη (Μέντζος – Πελεκανίδου, Αρχείο ανασκαφής).

του Παύλου⁷³. Ο Πελεκανίδης πρώτος ερμήνευσε το κτίσμα ως μαρτύριο και συνέδεσε το πρόσωπο του Παύλου της επιγραφής με τον ομώνυμο απόστολο⁷⁴.

Η *Βασιλική Παύλου* (στο εξής: Βασιλική) έχει κάτοψη ορθογώνια. Δεν είχε νάρθηκα ή αίθριο προς δυσμάς διότι ο δυτικός τοίχος της έφθανε ως το κρᾶσπεδο του δυτικού κάθετου δρόμου, αλλά επικοινωνούσε με τον εξωτερικό χώρο μέσω του επιμήκους χώρου δυτικά της κρηπίδας. Στο βόρειο τοίχο της Βασιλικής σχηματιζόταν άνοιγμα ίσο προς το εσωτερικό πλάτος της κρηπίδας στο διάστημα που εφαπτόταν στη νότια πλευρά της· το κεντρικό τμήμα της Βασιλικής, επομένως, ήταν ανοικτό προς το χώρο της κρηπίδας. Διαιρείται εγκάρσιως σε τρία, περίπου ίσα μέρη: Το ανατολικό απολήγει σε πύοσχημη αφίδα με αποστρογγυλεμένες γωνίες⁷⁵, εγγεγραμμένη σε παλαιότερο ευθύγραμμο μαρμαρόκτιστο τοίχο που ορίζει το ανατολικό πέρας της νηίδας⁷⁶. Το διαμέρισμα αυτό διαφοροποιείται από τα άλλα δύο μόνον ως προς το είδος του δαπέδου, που είναι χονδρό ψηφιδωτό με μαρμαροπλακίδια. Στο μέσον του δαπέδου ορίζεται με τη διαφοροποίηση του δαπέδου από χονδρό ψηφιδωτό σε μαρμαροθέτημα, η θέση όπου βρισκόταν η, προφανώς ξύλινη, τράπεζα. Η στάθμη του δαπέδου του ανατολικού χώρου υπερέχει ελαφρά αυτής του μεσαίου κατά 1 έως 2 εκ. Δεν υπάρχουν ίχνη φράγματος ανάμεσα στο ανατολικό και το μεσαίο διαμέρισμα. Το μεσαίο τμήμα αντικρύζει την κρηπίδα του τάφου και έχει περίπου το ίδιο πλάτος με αυτήν· το δάπεδό του καλυπτόταν με ψηφιδωτό υψηλής ποιότητας, με μικρότερου μεγέθους ψηφίδες σε σύγκριση με τις ψηφίδες του δυτικού διαμερίσματος, με χρήση ψηφίδων από ναλόμαζα. Το μεσαίο χωρίζεται από το δυτικό διαμέρισμα με εγκάρσιο θεμέλιο. Στις απολήξεις του προς βορρά και νότο το θεμέλιο είναι παχύτερο⁷⁷. Το θεμέλιο βρέθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της διαδρομής του χαμηλότερα από το δάπεδο· το τμήμα αυτό της σωζόμενης άνω επιφάνειάς του σχηματιζόταν λείο και το δάπεδο του δυτικού διαμερίσματος κάλυπτε κατά 10 εκ. το θεμέλιο. Επομένως πάνω του πατούσε ένα λειασμένο λίθινο μέλος, προφανώς κάποιος στυλοβάτης. Έτσι φαίνεται ότι το δυτικό διαμέρισμα χωριζόταν από το μεσαίο με υπόστυλο διάφραγμα, που

73. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1975, 101· επίσης, Πελεκανίδης, «Οι Φίλιπποι» (σημ. 5), 108.

74. Πρβλ., Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1975, 101 κ., και στα επόμενα έργα· πρβλ. Pilhofer, *Philippi, II* (σημ. 68), 329/G472.

75. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1978, 69.

76. Γι' αυτόν βλ. παρακ. Ο Πελεκανίδης, *ό.π.*, είχε θεωρήσει το μαρμαρόκτιστο τοίχο ως ανήκοντα στο μεταγενέστερο Οκτάγωνο. Στην εσωτερική παρειά της τομής ανιχνεύθηκε ο ασβεστόκτιστος τοίχος του ναού, ο οποίος σχηματίζει συμπιεσμένη καμπύλη.

77. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1976, 126.

είχε πιθανώς μορφή τριβήλου⁷⁸. Η είσοδος του ναού βρισκόταν στη βόρεια πλευρά του δυτικού διαμερισματος, διότι η υψομετρική διαφορά του χώρου από τον κάθετο δρόμο απαγόρευε την κατευθείαν πρόσβαση από το δρόμο⁷⁹. Το δάπεδο του δυτικού διαμερισματος καλύπτεται με γεωμετρικό ψηφιδωτό, δωρεά κάποιου Πρίσκου, σύμφωνα με επιγραφή: [Χ]ΡΙΣΤΕ ΒΩΗΘΙ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΠΡΙΣΚΟΥ [C]ΥΝ ΠΑΝΤΙ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΑΥΤΟΥ⁸⁰.

Το συγκρότημα του μαρτυρίου εφαπτόταν προς βορρά στη νότια αυλή του λουτρού. Προς νότο εκτεινόταν σε στάθμη περίπου 2 μ.⁸¹ ένας χώρος χωρίς αξιόλογα ευρήματα, ως τη νότια *decumanus* των Φιλίππων, τη λεγόμενη Εμπορική οδό. Η ίδια χαμηλότερη στάθμη παρατηρήθηκε και στο εσωτερικό της Βασιλικής, πράγμα που σημαίνει ότι για την ίδρυση του κτιρίου απαιτήθηκε σημαντικής έκτασης επίχωση⁸². Το συγκρότημα της Βασιλικής με το πιόσχημο σύστημα των χώρων που περιέβαλαν το μαρτύριο ήταν ενταγμένα σε ενιαίο οικοδομικό πρόγραμμα. Οι τοίχοι της Βασιλικής συνδέονται με τους τοίχους του Πι. Έχουν την ίδια τοιχοδομία, από επιμελημένη αργολιθοδομή με λευκό συνδετικό⁸³ και το ίδιο πάχος, 0,78 μ., εκτός από το νότιο τείχος που, εκτός

78. Πελεκανίδου – Μέντζος, «Οκτάγωνο Φιλίππων» (σημ. 71), 600. Η εγκάρσια διαίρεση του χώρου και το τριβήλο θυμίζουν τη διαμόρφωση, με εγκάρσια τριβήλα, του ναού της Santa Croce in Gerusalemme στη Ρώμη (± 320 μ.Χ.). Βλ. R. Krautheimer, *Three Christian Capitals*, Berkeley – Los Angeles – London 1982, 23 σημ. 16. Ο Bakirtzis, «Paul and Philippi» (σημ. 7), εικ. 6, αποκαθιστά έναν εγκάρσιο τοίχο με ένα θυραίο άνοιγμα.

79. Σύμφωνα με τον Πελεκανίδη, «Οι Φίλιπποι» (σημ.5), 108, υπήρχε είσοδος στο μέσο του δυτικού τοίχου. Η διαφορά στάθμης ανάμεσα στη Βασιλική και το δρόμο θα επέβαλε κλίμακα, η οποία δεν βρέθηκε. Το πρόβλημα που υψαινίσεται ο Πελεκανίδης, *ό.π.*, είναι θεμέλιο κρηναίου και συνδέεται πιθανώς με το πρώτο Οκτάγωνο.

80. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1976, 128 κε., πίν. 91. Η Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998, 117 σημ. 260, 118 και 127 κε., τοποθετεί το ψηφιδωτό στο γ' τέταρτο του 4ου αι. Οι συγκρίσεις όμως που η ίδια επικαλείται δεν δικαιολογούν μια τόσο όψιμη χρονολόγηση. Κατά τη γνώμη μου μια χρονολόγηση του ψηφιδωτού πλησιέστερη στα τετραρχικά ψηφιδωτά του ανακτόρου της Θεσσαλονίκης δεν θα πρέπει να αποκλειστεί.

81. Βλ. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1976, 126 και 1977, 71 κε.

82. Προσωπική παρατήρηση από επίσκεψή μου στο χώρο κατά τη διάρκεια των εργασιών για τη θεμελίωση του στεγάστρου, το Μάιο του 1992. Δυστυχώς οι εκθέσεις εκείνων των εργασιών δεν έχουν δημοσιευτεί ως σήμερα.

83. Ο βόρειος τοίχος του Πι, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ως νότιος τοίχος του Βαπτιστηρίου, συνεχίζεται με το ίδιο πάχος ως το βάθος των 2,20 μ. κάτω από το δάπεδο, με αργολιθοδομή χωρίς πλίνθους (Γούναρης, *Το βαλανείο* [σημ. 4], 47). Από το βάθος αυτό και κάτω σχηματίζει δόντι με προεξοχή προς τη νότια παρειά του, πλάτους 0,10 μ. Τα ίδια χαρακτηριστικά τοιχοδομίας και πλάτος δοντιού έχει και ο νότιος τοίχος της *Βασιλικής Παύλου* (Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1976, 126), στοιχείο που δείχνει ότι οι τοίχοι της Βασιλικής και του Πι είναι σύγχρονοι και ανήκουν στο ίδιο κτίριο.

από το βάρος του κτιρίου συγκρατεί επίχωση 2 περίπου μ. και έχει πάχος 0,90 μ.

Στις ανασκαφικές έρευνες, τόσο του Δ. Λαζαρίδη όσο και του Στ. Πελεκανίδη, στο εσωτερικό και στον περίγυρο του τάφου δεν υπήρξαν ευρήματα όπως βωμοί, βόθροι, κεραμική, που να υποστηρίζουν την ύπαρξη οποιασδήποτε προγενέστερης εθνικής λατρείας στο χώρο⁸⁴. Στις έρευνες που έγιναν το 1992 με αφορμή τη θεμελίωση στεγάστρου για την κάλυψη των ψηφιδωτών της *Βασιλικής Παύλου*⁸⁵, αποκαλύφθηκε ότι ο δυτικός τοίχος της Βασιλικής εδράζεται πάνω σε αρχαιότερο τοίχο κατασκευασμένο με μαρμάρινους λιθόπλινθους μικρού μεγέθους με κανονική κύφωση, ακριβώς στο ανατολικό κράσπεδο της παρόδου. Ίδιας κατασκευής τοίχος παράλληλος προς τον προηγούμενο, είχε φανεί στις έρευνες του Στ. Πελεκανίδη για το ανατολικό πέρας της *Βασιλικής Παύλου*, στο δυτικό κράσπεδο της παρόδου που ορίζει από ανατολών το συγκρότημα⁸⁶. Σύμφωνα με πρόσφατη άποψη ο δυτικός τοίχος αποτελούσε τμήμα ελληνιστικού περιβόλου, το προς δυσμάς όριο τεμένους που περιέκλειε το ταφικό ηρώο⁸⁷, ενώ νότιο όριο του υποτιθέμενου περιβόλου θεωρήθηκε το θεμέλιο του νότιου τοίχου της Βασιλικής⁸⁸.

Η ύπαρξη περιβόλου γύρω από τον τάφο και η χρονολόγησή του στα ελληνιστικά χρόνια δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή για τους εξής λόγους: Ο περιβόλος προϋποθέτει τέμενος και λατρεία ή, εναλλακτικά, συγκροτημένη ταφική συστάδα, πράγμα που, όπως είδαμε, δεν φαίνεται να συμβαίνει. Εξάλλου, η γεωφυσική διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου στα ελληνιστικά και τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια δεν εξυπηρετούνταν με την ύπαρξη περιβόλου: Ο τάφος, όπως προέκυψε κατά τις ανασκαφές του Οκταγώνου, καλυπτόταν από τύμβο⁸⁹ του οποίου το έξοχα ήταν φανερό ως την οικοδόμηση του Οκταγώνου, με συνέπεια η στάθμη του ηρώου πάνω από τον τάφο να είναι υψηλότερη σε σχέση με τον γύρω χώρο. Αυτό, σε συνδυασμό με τη γενικότερη κλίση του εδάφους προς νότο δημιούργησε τη μεγάλη υψομετρική διαφορά της κρηπίδας με τον γύρω χώρο, ιδίως προς νότο του τάφου, πράγμα που διαπιστώθηκε στις

84. Ο Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1976, 128, θεωρούσε ότι η Βασιλική κτίστηκε πάνω σε αρχαιότερα κτίσματα, διότι η στάθμη της Βασιλικής προήλθε από επίχωση, η οποία περιείχε γκρεμίσματα με ίχνη φωτιάς, μαζί με στάχτες, από επισκευές του λουτρού.

85. Γι' αυτήν βλ. παρακάτω.

86. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1978, πίν. 59β. Επίσης βλ. παραρ., σμ. 72.

87. Bakirtzis, «Paul and Philippi» (σμ. 7), 42 κε. Επίσης, Koukouli, «Colonia Philippensis» (σμ. 7), 20.

88. Bakirtzis, *ό.π.*, 42 κε.

89. Είχαμε παρατηρήσει με την Ε. Πελεκανίδου, στη βόρεια παρειά της κρηπίδας του τάφου, την παρουσία κοκκινοχώματος χωρίς πέτρες, διαφορετικού από το γκριζο-καφέ χρώμα των επιχώσεων στο χώρο του συγκροτήματος του Οκταγώνου.

έρευνες που έγιναν στα νότια της *Βασιλικής Παύλου* και επιβεβαιώθηκε από την αρχική έντονη κλίση προς νότο των παρόδων στα ανατολικά και δυτικά του Οκταγώνου⁹⁰. Οι μαρμαρόκτιστοι τοίχοι που ορίζουν το περιγύραμα του υποθετικού περιβόλου ακολουθούν τα κράσπεδα των παρόδων καθώς όμως η χάραξη του καννάβου είναι ρωμαϊκή, είναι επόμενο ότι και οι τοίχοι είναι ρωμαϊκοί. Επιπλέον, τα χαρακτηριστικά της μαρμαρίνης τοιχοποιίας του περιβόλου δεν συμφωνούν με μια ελληνιστική χρονολόγηση: το μικρό μέγεθος και η επιμελημένη κύφωση των δόμων σε σχέση, π.χ., με τους δόμους του τάφου κατατάσσουν την εργασία πιο πολύ στο ρεύμα *ad rusticum* της εποχής του Κλαυδίου, γύρω στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ.⁹¹, παρά στα ελληνιστικά χρόνια. Παρότι δεν γνωρίζουμε το προς νότον όριο του περιβόλου⁹², είναι απίθανο ότι αυτό συνέπιπτε με το νότιο τοίχο της Βασιλικής.

Ο νότιος τοίχος της Βασιλικής δεν μπορεί να αποδοθεί σε ελληνιστικό τέμενος: διαφέρει από τους μαρμαρόκτιστους ανατολικό και δυτικό, είναι ασβεστόκτιστος, κτισμένος με επιμελημένη αργολιθοδομή, είναι ενιαίος από τη θεμελίωση ως και πάνω από τη στάθμη του ψηφιδωτού δαπέδου της Βασιλικής, ενώ και η επίχωση κάτω από το δάπεδο της Βασιλικής ήταν ενιαία⁹³: το μεγάλο πάχος του νότιου τοίχου δείχνει την αναλημματική του λειτουργία, διότι συγκρατούσε ταυτόχρονα το βάρος του ανδρήρου και του κτιρίου· ανήκε λοιπόν στο χριστιανικό ιερό. Τη θέση αυτή ενισχύει η σύγκριση με τον τοίχο που ορίζει από βορρά το χριστιανικό μαρτύριο και χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως ο νότιος τοίχος του Βαπτιστηρίου του Οκταγώνου. Ο τοίχος αυτός φαίνεται σύγχρονος με το νότιο τοίχο της Βασιλικής: Η δομή του κάτω από τη στάθμη του χώρου αποτελείται επίσης από φροντισμένη αργολιθοδομή με ισχυρό συνδετικό ασβέστη⁹⁴, όπως και του νότιου τοίχου, ενώ το πάνω από τη στάθμη τμήμα είναι κτισμένο με τυπικό μεικτό σύστημα. Η θεμελίωσή του

90. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1978, 69. Η μέτρηση στο J.-P. Sodini, «La contribution de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (IVe - VIIe siècles)», *DOP* 47 (1993) σχ. 14.

91. A. Boethius – J. B. Ward-Perkins, *Etruscan and Roman Architecture*, Middlesex 1970, 209, σημ. 7.

92. Βλ. παρακ.

93. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1976, 126 κε.: ο τοίχος κατεβαίνει χωρίς διακοπή σε βάθος 1,60 μ. από τη στάθμη του ψηφιδωτού, εκεί σχηματίζει δόντι θεμελιώσεως και συνεχίζεται για ακόμη περίπου 0,40 μ. Η έρευνα ως 0,45 μ. κάτω από το ψηφιδωτό έδειξε ότι ο χώρος είχε μπάζωθει με φερτά χώματα. Ο Bakirtzis, «Paul and Philippi» (σημ. 7), 44, επικαλείται την εύρεση, «σε πρόσφατες ανασκαφές», υπολειμμάτων τοίχων «just under the floor of the Christian assembly hall» (Πρόκειται για αδημοσίευτες έρευνες, για τις οποίες βλ. επίσης παραπάνω, σημ. 82). Δεν τεκμηριώνεται όμως ο συσχετισμός των υπολειμμάτων με κάποια λατρεία, εθνική ή χριστιανική.

94. Γούναρης, *Το Βαλανείο* (σημ. 4), 47.

προχωρεί σε βάθος 2,20 μ.· στο βάθος αυτό και αυτός ο τοίχος σχηματίζει επίσης δόντι που προβάλλει προς νότο κατά 0,10 μ. Η επίχωση γύρω από την κρηπίδα έχει προκύψει κυρίως από φερτά χώματα⁹⁵, πράγμα που ενισχύει την άποψή μας για την αρχική ύπαρξη τύμβου πάνω από τον μακεδονικό τάφο.

Η άποψη ότι στους πρώτους μ.Χ. αιώνες το τέμενος ενός εθνικού ιερού κατελάμβανε το χώρο βόρεια του τάφου, όπου αργότερα ιδρύθηκε το Βαπτιστήριο του Οκταγώνου⁹⁶, αντιβαίνει επίσης στα ανασκαφικά δεδομένα, διότι δεν υπάρχει ο χώρος για την έκταση αυτού του ιερού: Κάτω από τους χώρους του Βαπτιστηρίου αποκαλύφθηκαν αγωγοί που σχετίζονται με το λουτρό⁹⁷. Η επίχωση των χώρων του Βαπτιστηρίου περιείχε πολλή αιθάλη και υπολείμματα καύσης, πράγμα που δείχνει ότι ο χώρος παλαιότερα αποτελούσε την αυλή υπηρεσίας του λουτρού⁹⁸. Τέλος, ο χώρος νότια της κρηπίδας επιχώθηκε όπως είδαμε, στα χριστιανικά χρόνια. Δεν ευσταθούν επομένως οι απόψεις ότι οι τοίχοι του χριστιανικού μαρτυρίου όριζαν αρχικά το τέμενος ενός «ηρώου», ότι η αίθουσα της χριστιανικής βασιλικής κατέλαβε το νότιο τμήμα του εθνικού τεμένους⁹⁹ ούτε, πολύ περισσότερο, ότι το τέμενος αυτό χρησιμοποιούνταν για κάποιο χρονικό διάστημα ταυτόχρονα από εθνικούς και χριστιανούς¹⁰⁰.

Αντίστοιχα, δεν μπορεί επίσης να σταθεί και η υπόθεση του ανασκαφέα Στ. Πελεκανίδη ότι η λατρεία του χριστιανού μάρτυρα εγκαταστάθηκε, με μικρές διασκευές του λατρευτικού χώρου, πάνω από, ή δίπλα σε μια ως τότε εν λειτουργία ηρωολατρεία, την οποία και επικάλυψε¹⁰¹. Οι έρευνες, έστω και αποσπασματικές, δεν έδωσαν κινητά ή σταθερά ευρήματα των ελληνοιστικών ή των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, που να αποδεικνύουν λατρεία στον περιβάλλοντα χώρο του ταφικού ηρώου.

Η χρονολόγηση του χριστιανικού συγκροτήματος βασίζεται στην ψηφιδωτή επιγραφή του δαπέδου του μεσαίου χώρου της Βασιλικής, στην οποία μνημονεύεται ο επίσκοπος Πορφύριος, γνωστός από τη συμμετοχή του στη Σύνοδο της Σαρδικής, στα 342/3 μ.Χ.¹⁰². Η διατύπωση της επιγραφής του επι-

95. *Ο.π.*, σημ. 89.

96. Bakirtzis, «Paul and Philippi» (σημ. 7), εικ. 6.

97. Γ. Γούναρης, *ΙΑΕ* 1982, 35.

98. *Ο.π.*, 37.

99. Ο Bakirtzis, «Paul and Philippi» (σημ. 7), 42, ισχυρίζεται ότι ο νότιος τοίχος αποτελούσε το νότιο περίβολο του αρχικού τεμένους. Δεν εξηγεί όμως γιατί αυτός δεν είναι μαρμάρινος, όπως οι ανατολικός και δυτικός τοίχοι.

100. *Ο.π.*, 43.

101. Πελεκανίδης, «Συμπεράσματα» (σημ. 71), 154 κε.

102. Βλ. παραπάνω σημ. 73.

σκόπου Πορφυρίου, που μνημονεύει την ψήφωση του δαπέδου του μεσαίου χώρου, επιτρέπει την υπόθεση ότι η επέμβαση αφορούσε σ' ένα ήδη προϋπάρχον κτίριο. Σύμφωνα με αυτές τις ενδείξεις ο ανασκαφέας τοποθέτησε την οικοδόμηση του συγκροτήματος λίγο μετά το 313 ή ίσως μετά το 311 μ.Χ.¹⁰³.

Ωστόσο, παρότι η ίδρυση της Βασιλικής δεν τοποθετείται νωρίτερα από το β' τέταρτο του 4ου αι., το μέγεθος του οικοδομικού προγράμματος και ο τρόπος με τον οποίο οργανώνονται τα κτίρια γύρω από την κρηπίδα του μαρτυρίου, ο ευρύς διάδρομος γύρω από την κρηπίδα, η ύπαρξη δύο εισόδων από την ανατολική και δυτική πάροδο αντίστοιχα, συνιστούν ενδείξεις ότι το προσκύνημα είχε ήδη κατά την οικοδόμηση της Βασιλικής μια αξιόλογη συχνότητα επισκέψεων, επομένως όταν προστέθηκαν τα κτίρια γύρω από την κρηπίδα αυτό είχε ήδη μια υπολογίσιμη διάρκεια χρήσης. Διαφωτιστική μαρτυρία στο σημείο αυτό προσφέρει τμήμα τοίχου που διατηρήθηκε στην άνω επιφάνεια της λίθινης κρηπίδας, στη γωνία της βόρειας και στο βόρειο άκρο της δυτικής πλευράς (εικ. 7). Ο τοίχος αυτός φαίνεται ότι επισκευάστηκε και επεκτάθηκε σε μεταγενέστερη περίοδο, αλλά στο τμήμα που πατάει στη δυτική πλευρά της κρηπίδας, όπου διατηρείται καλύτερα, εμφανίζει ιδιαίτερος πρόγραμμα χαρακτηριστικά: Αποτελείται από αμιγή πλινθοδομή, με πλίνθους πάχους 6 ως 8 εκ. και έχει πάχος όσο το πλάτος της πλίνθου, 0,65 εκ. Οι πλίνθοι συνδέονται όχι με ασβεστόλασπη αλλά με λεπτό, έως 5 χιλ., στρώμα κοσκινισμένου πηλοχώματος. Ο τοίχος αυτός φαίνεται ότι ακολουθούσε το περίγραμμα της κρηπίδας με είσοδο στο μέσο της βόρειας πλευράς· η ανώτερη στρώση των μαρμαρολίθων στις άλλες δύο πλευρές λείπει, είναι λογικό όμως ότι εκτεινόταν και στις υπόλοιπες. Φαίνεται επομένως ότι σχημάτιζε ένα στηθαίο ή έναν σχετικά χαμηλό οικίσκο με εξωτερικές διαστάσεις 5,6 × 6,7 μ. περίπου. Ο τοίχος δεν μπορεί να σχετιστεί με τους αρχικούς, παχύτερους και προφανώς λιθοκτιστους τοίχους του ελληνιστικού ταφικού ηρώου. Η χρήση καλοψημένων πλίνθων μας οδηγεί στα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ το ιδιαίτερα μεγάλο πάχος τους, η απουσία ασβέστη και του μεικτού συστήματος δομής, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στους Φίλιππους με την αντωνίβεια ανακατασκευή της Αγοράς, συνιστούν ενδείξεις για τη χρονολόγηση του κτίσματος πριν από την Αγορα, στο τέλος του 1ου ή στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. Ποια μπορεί να ήταν η χρήση του οικίσκου; Είναι δυνατό να σχετισθεί με τις απαρχές της χριστιανικής λατρείας, να χρησιμοποιούνταν δηλαδή από τους χριστιανούς στην περίοδο της σχετικής θρησκευτικής ανοχής, στις αρχές του 2ου ως τα μέσα του

103. Ο Πελεκανίδης, «Συμπεράσματα» (σημ. 71), 155, και «Οι Φίλιπποι» (σημ. 5), 109 κε., εικάζει ότι τα ψηφιδωτά του Πορφυρίου και του Πρίσκου στους μεσαίο και δυτικό χώρο προέρχονται από δεύτερη στρώση του δαπέδου της Βασιλικής.

Εικ. 7. Μαρτύριο Οκταγώνου: ίχνη αρχαιότερων τοίχων (Φωτογραφία του συγγραφέα).

3ου αι.; Η υπόθεση αυτή, όπως θα δούμε παρακάτω, αξίζει να ληφθεί υπόψη.

Έχοντας υπόψη τα σημεία που εκτέθηκαν παραπάνω, οδηγούμαστε στην ανάγκη να συνδέσουμε το μαρτύριο της *Βασιλικής Παύλου* με κάποιο γεγονός από την πρώιμη ζωή της χριστιανικής κοινότητας των Φιλίππων σε σχέση με τον Απόστολο, και το γεγονός αυτό σχετίζεται χωρικά με, ή αφορά στην ίδια την κρηπίδα. Στην έρευνα αυτή μπορούν αφενός να χρησιμοποιηθούν η χρονολόγηση και τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του συμπλέγματος του μαρτυρίου της κρηπίδας με την Βασιλική και, αφετέρου, παίρνοντας υπόψη το γεγονός ότι η εκκλησία των Φιλίππων ιδρύθηκε από τον απόστολο Παύλο, πρέπει να αξιολογηθεί το κείμενο των *Πράξεων* που περιγράφει τη δράση του αποστόλου στους Φιλίππους.

Σχετικά με την ταυτότητα του προσώπου που αναφέρεται στην ψηφιδωτή επιγραφή της Βασιλικής, έχει προταθεί ότι το μαρτύριο και η Βασιλική δεν ήταν αφιερωμένα στον απόστολο Παύλο, αλλά σε κάποιον ομώνυμο μάρτυρα¹⁰⁴, δεν υπάρχουν όμως αρχαιολογικές ή αγιολογικές ενδείξεις που να συνηγορούν για την ύπαρξη στους Φιλίππους μάρτυρα ομώνυμου του απο-

---

104. Γούναρης, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 57. Την υπόθεση φαίνεται πως υιοθετεί επίσης ο Pilhofer, *Philippi, I.* (σημ. 24).

στόλου¹⁰⁵ και η λογική των πιθανοτήτων δεν τη στηρίζει. Είναι λογικότερο να δεχτούμε ότι το αρχαιότερο μέχρι στιγμής χριστιανικό μαρτύριο στη Μακεδονία, η *Βασιλική Παύλου* καθώς και ο πιο σημαντικός ναός των Φιλιππων που διαδέχτηκε το μαρτύριο, το Οκτάγωνο, ήταν αφιερωμένοι στον απόστολο Παύλο παρά σε έναν άγνωστο κατά τα άλλα μάρτυρα Παύλο. Έτσι, η άποψη που συνδέει το μαρτύριο με τον απόστολο Παύλο παραμένει επικρατέστερη.

Στο σημείο αυτό πρέπει να εξεταστεί επίσης μια πρόσφατη υπόθεση που συνδέει το μαρτύριο, ειδικότερα το μακεδονικό τάφο κάτω από την κρηπίδα, με την, γνήσια ή νομιζόμενη, ταφή του αποστόλου Παύλου¹⁰⁶. Η υπόθεση αυτή βρρίσκει αφορμή από κάποιες ασάφειες στις πενιχρές πηγές των πρώτων μ.Χ. χρόνων σχετικά με τα ταξίδια και την τελευταία περίοδο της ζωής του Παύλου· δεν μπορεί ωστόσο να στηριχθεί ιστορικά στη χριστιανική γραμματεία, τόσο των αποστολικών χρόνων όσο και τη μεταγενέστερη. Δεν εξηγείται επίσης πως ήταν δυνατό να γεννηθεί και να αναπτυχθεί λατρευτικά στους Φιλιππους μια εναλλακτική παράδοση του μαρτυρίου και της ταφής του Παύλου, η οποία ακολούθως έσβησε χωρίς να αφήσει κανένα ίχνος στην εκκλησιαστική παράδοση της Ανατολής. Αυτό φαίνεται ακόμη λιγότερο πιθανό κάτω από το φως του ανταγωνισμού και της μετέπειτα ανοικτής σύγκρουσης της εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης με την έδρα της Ρώμης πάνω στο ζήτημα του πρωτείου της εκκλησίας. Στο πλαίσιο αυτό, η τυχόν τοπική παράδοση των Φιλιππων για τον τάφο του Παύλου αν υπήρχε, θα αποτελούσε σημαντικό προπαγανδιστικό επιχείρημα για την εκκλησία της Κωνσταντινούπολης κατά του πρωτείου της Ρώμης. Η υπόθεση δεν στηρίζεται επίσης στα δεδομένα του ίδιου του μνημείου, σύμφωνα με το σκεπτικό που εκθέσαμε παραπάνω: Σύμφωνα με το εύρημα της ανασκαφής, το κέντρο της χριστιανικής προσκύνησης βρισκόταν πάνω στο δάπεδο της κρηπίδας και στα χριστιανικά χρόνια δεν υφίστατο οποιουδήποτε είδους σχέση ή επαφή με τον αρχαιότερο τάφο. Αυτό στηρίζεται, εκτός των άλλων και στο γεγονός ότι ο υπόγειος τάφος παρέμεινε απρόσιτος σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του χριστιανικού μαρτυρίου και σε καμιά φάση της λειτουργίας αυτής δεν δια-

105. Ο Γ. Γούναρης συνδέει το όνομα του ναού με ανθρώπινα οστά στο έδαφος, πάνω στην επίωση της κρηπίδας του τάφου· πρβλ. Γούναρης, *ό.π.* (σημ. 187). Τα ευρήματα στην επίωση της καμάρας του τάφου, αν πραγματικά ανήκαν σε ταφή, είναι απίθανο ότι αποτελούσαν αντικείμενο μιας τόσο σημαντικής λατρείας, χωρίς αντίστοιχες διευθετήσεις (π.χ. λάρνακα, κιβώριο) στην επιφάνεια του χώρου.

106. H. Koester, «Paul and Philippi: The Evidence from Early Christian Literature» στο: Bakirtzis – Koester, *Philippi* (σημ. 7), 57 κε., ιδίως 65.

μορφώθηκε πρόσβαση ή οπτική επικοινωνία του χώρου της λατρείας με τον υπόγειο ταφικό χώρο, απαραίτητη προϋπόθεση για να σχετιστεί το μαρτύριο με τον τάφο.

Μια επίσης πρόσφατη θεωρία του M. Sève¹⁰⁷ προτείνει ότι ο μακεδονικός τάφος ιδρύθηκε μέσα στην Αγορά της ελληνιστικής πόλης. Ωστόσο οι έρευνες σε βάθος κάτω από το Οκτάγωνο και το ρωμαϊκό λουτρό δεν έδωσαν ευρήματα προγενέστερα των ρωμαϊκών χρόνων. Η ύπαρξη, επίσης, τύμβου που κάλυπτε τον τάφο (βλ. σημ. 89), αποτελεί σοβαρή αντένδειξη για τη θεωρία, δεδομένου ότι ο τάφος είναι ούτως ή άλλως μεταγενέστερος από την ίδρυση της πόλης και την υποτιθέμενη Αγορά της.

Υστερα από όλα τα παραπάνω καταλήγουμε στις ακόλουθες διαπιστώσεις σχετικά με το μακεδονικό τάφο και το χριστιανικό μαρτύριο:

A. Ο μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος ιδρύθηκε στα περίχωρα της ελληνιστικής πόλης και προφανώς είχε χρησιμοποιηθεί από μια ισχυρή οικογένεια των Φιλίππων. Πιθανώς σε κάποια στιγμή της λειτουργίας του συμπληρώθηκε με ένα υπέργειο ναόσχημο ταφικό ηρώο.

B. Ο τάφος δεν είχε κάποιοι ιδιαίτερο λατρευτικό χαρακτήρα στα ρωμαϊκά χρόνια και δεν αποτελούσε κέντρο λατρείας. Αντίθετα, μετά την καθάριση της υπερχατασκεινής και τον εξαγνισμό του, με την ευκαιρία της επέκτασης της πόλης, ο αρχικός του προορισμός ακυρώθηκε και η ύπαρξη του υπόγειου κτίσματος πιθανότατα ξεχάστηκε. Απέμεινε μόνον η λίθινη κρηπίδα του ηρώου, η οποία είχε αποσυσχετιστεί από τον υποκείμενο τάφο.

Γ. Ο χριστιανικός χαρακτήρας του χώρου δεν μπορεί να αναζητηθεί σε σχέση με τον αρχικό του προορισμό, ως ταφικού κτίσματος, αλλά σε συνάρτηση με κάποιο γεγονός στη ζωή της χριστιανικής κοινότητας των Φιλίππων.

Δ. Ο χώρος που προσέλαβε ιερότητα για τους χριστιανούς δεν ήταν ο υπόγειος τάφος, αφού η ύπαρξή του ήταν κατά πάσα πιθανότητα άγνωστη στους κατοίκους της ρωμαϊκής πόλης, αλλά η λίθινη κρηπίδα και η ιερότητα της κρηπίδας πρέπει να αναζητηθεί σε σχέση με τη λειτουργία της στο πλαίσιο της ζωής της ρωμαϊκής πόλης.

Φαίνεται πιθανόν ότι σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη λειτουργία έπαιζε και η θέση του τάφου πολύ κοντά στην Αγορά και επίσης κοντά στον άξονα που φέρει από την πύλη της Νεαπόλεως στην πύλη του ποταμού. Γνωρίζουμε επίσης ότι το χριστιανικό συγκρότημα δεν αποτελούσε έναν απλό χώρο συνάθροισης, αλλά ήταν μαρτύριο αφιερωμένο στον απόστολο Παύλο. Κάτω από

---

107. M. Sève, «De la naissance à la mort d'une ville: Philippes en Macédoine (IVe siècle av. J.-C. – VIIe siècle ap. J.-C.)», *Histoire Urbaine*, No 1 juin 2000, 187 κε.

το φως των παραπάνω δεδομένων θα αναζητηθεί παρακάτω η ταυτότητα του χριστιανικού μαρτυρίου.

Γ. Το μαρτύριο της Βασιλικής Α

Η Βασιλική Α σχετίζεται με τον τόπο της φυλακής των αποστόλων: Η παράδοση θεωρεί το υπόγειο δίπλα στο πρόπυλο της Βασιλικής Α ως τη φυλακή των Παύλου και Σίλα και η παράδοση αυτή ενισχύεται από τη θεματογραφία του ζωγραφικού διακόσμου του υπογείου¹⁰⁸, ο οποίος ανάγεται στους μετά την Εικονομαχία χρόνους¹⁰⁹. Πόσο αξιόπιστη είναι όμως η παράδοση αυτή; Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα βεβαιώνεται ότι η θεωρούμενη ως φυλακή είναι μια κιστέρνα-υδατοδεξαμενή, προγενέστερη της Βασιλικής Α¹¹⁰, που μετατράπηκε σε ιερό μετά την ίδρυση της Βασιλικής Α και μετά την αχρήστευση του αρχαιότερου συστήματος ύδρευσης της πόλης, που συνέβη μετά από σεισμό, πιθανώς κατά τους 7ο-8ο αι.¹¹¹. Τα δεδομένα αυτά φαίνεται πως θέτουν σε αμφισβήτηση την αξιοπιστία της βυζαντινής και νεότερης παράδοσης, ωστόσο άλλες ενδείξεις οδηγούν στο ότι η παράδοση σχετικά με τη θέση της φυλακής στο συγκεκριμένο χώρο βρίσκεται πολύ κοντά στην ιστορική αλήθεια, έστω και αν αυτό καθαυτό το κτίριο της υδατοδεξαμενής δεν μπορεί να σχετιστεί με το αρχικό κτίριο της φυλακής: Σύμφωνα με μια θέση που έχει ευρεία αποδοχή, αποτελούσε παράδοση στις ρωμαϊκές αποικίες η διάταξη των κτιρίων της Αγοράς και των «επίσημων» ιερών να οργανώνεται σύμφωνα με το πρότυπο της μητέρας-πόλης. Έτσι οι άποικοι επεδίωκαν να μεταφέρουν μέσω της χωροθέτησης του δημόσιου μνημειακού χώρου την άμεση αίσθηση της προέλευσης τους από τη ρωμαϊκή *res publica*¹¹². Ο Γέλλιος, συγγραφέας του 2ου αι., αποδίδει στις αποικίες της Ρώμης το χαρακτηρισμό της εικόνας σε μικρογραφία, *effigia parva, simulacrum*, της Μητέρας πόλης¹¹³. Η επανάληψη δεν

108. Ε. Πελεκανίδου, «Η κατά την παράδοση φυλακή του αποστόλου Παύλου στους Φιλίππους», *Η Καβάλα και η περιοχή της, Α΄ τοπικό Συμπόσιο, Καβάλα, 18-20/4/1977*, Θεσσαλονίκη 1980, 427 κε.

109. Η ταύτιση βασίζεται σ' έναν ταξιδιώτη γιατρό του 19ου αι., τον Μερτζίδη Πηβλ. Πελεκανίδου, *ό.π.* Ο Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 296, πίν. XIVa, c, d, χρονολόγησε το διάκοσμο στο 10^ο αι. Ο Bakirtzis, «Paul and Philippi» (σημ. 7), 48 σημ. 31, αμφιβάλλει για την ταύτιση του χώρου με αυτόν που περιέγραψε ο Μερτζίδης και για τη χρονολόγηση του διακόσμου.

110. Lemerle, *ό.π.*, και Πελεκανίδου, «Η φυλακή» (σημ. 108), 428.

111. Πελεκανίδου, *ό.π.*, 429 κε.

112. P. Zanker, «The city as a symbol: Rome and the creation of an urban image» στο: E. Fentress (επιμ.), *Romanization and the city, JRA 2000*, 28 κε.

113. *N.A.*, 16, 13, 8 κε.

φθάνει ασφαλώς στην τυφλή και απόλυτη μίμηση των χαρακτηριστικών της Μητέρας πόλης, πολύ περισσότερο που η μορφή του δημόσιου χώρου της Ρώμης είχε αλλάξει ριζικά ανάμεσα στα τελευταία χρόνια της δημοκρατίας και τα πρώιμα χρόνια της ηγεμονίας. Ο κύριος άξονας της δημόσιας ζωής στη Ρώμη απαρτίζεται από την ευθεία αλληλεπίδραση της θρησκευτικής και πολιτικής λειτουργίας, στο σχήμα Αγορά (*Forum*) και χώρος των ιερών στον Καπιτωλίνο λόφο. Αυτή ακριβώς η γενική σχέση μεταξύ του θρησκευτικού και του πολιτικού χώρου επιβεβαιώνεται στους Φιλίππους, μαζί με μερικές χωροτακτικές λεπτομέρειες που επαναλαμβάνουν αντίστοιχες της Ρώμης. Φαίνεται ότι και οι κάτοικοι των Φιλίππων προσπάθησαν να επαναλάβουν, στη διάταξη της Αγοράς και του χώρου των ιερών στο λόφο προς βορρά της Αγοράς, την αντίστοιχη οργάνωση του ρωμαϊκού *Forum* με τον Καπιτωλίνο λόφο (εικ. 8): Η βόρεια πλευρά της Αγοράς στους Φιλίππους έχει στο κέντρο τη *rostrabēma*, ενώ στα δύο άκρα της πλευράς υπάρχουν η Κουρία και ένας ναός, σε διάταξη αντίστοιχη, αλλά αντίστροφη αυτής στο *Forum Romanum*¹¹⁴. Το άνηδρο της Αγοράς συνδέεται με τον προς βορρά λόφο με κλίμακες, παρόμοιες με αυτές που στη Ρώμη οδηγούν από το επίπεδο του *Forum* στο ναό της Ομονοίας, ναόσχημο οικοδόμημα σε υπερυψωμένο πόδιο με μνημειακή κλίμακα, και ψηλότερα σ' ένα μεγαλύτερο άνηδρο που φιλοξενούσε το *Tabularium*¹¹⁵. Στους Φιλίππους ο μικρός ναός σε υπερυψωμένο βάθρο με τη μνημειακή κλίμακα, που είχε ερμηνευθεί ως ελληνιστικό ηρώο¹¹⁶, αντιστοιχεί, ως προς τη θέση, με το ναό της Ομονοίας στη Ρώμη. Στα ανατολικά του ναού και σε ελαφρά ψηλότερη στάθμη, το ευρύτερο άνηδρο της Βασιλικής Α των Φιλίππων φιλοξενούσε, όπως έδειξαν πρόσφατες έρευνες, περισσότερα από ένα ναόσχημα οικοδομήματα¹¹⁷. Από τα κτίρια αυτά προέρχονται πιθανώς τα θραύσματα δύο σημαντικών επιγραφών του 4ου αι. π.Χ., που αφορούν το ένα κατάλογο γαιοκτησιών που ανήκαν σε ιερά της πόλης των Φιλίππων¹¹⁸ και το άλλο επιστολή του Αλεξάνδρου προς την πόλη με την οποία καθορίζονται τα όριά της¹¹⁹. Οι

114. P. Zanker, *Forum Romanum*, Tübingen 1972, 18, εικ. 2.

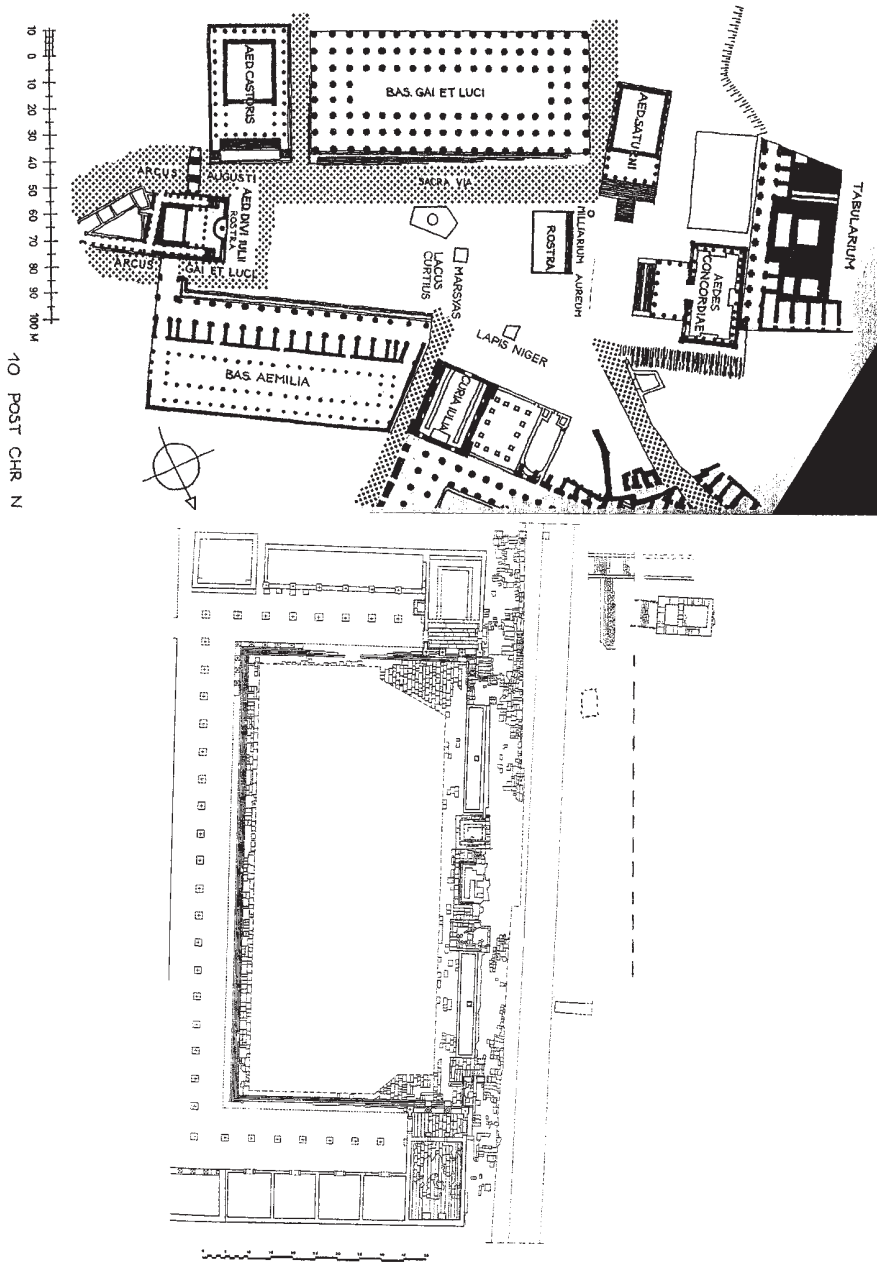
115. L. Richardson Jr., *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1992, 129.

116. Sève – Weber, «Le côté nord» (σημ. 61), 536 κε.

117. *Ο.π.*, 553 κε. Βλ. επίσης, Χ. Τσώχος, «Η θρησκευτική τοπογραφία των Φιλίππων κατά τον 2ο και 3ο αι. μ.Χ.», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 72.

118. P. Ducrey, «Θεοί και ιερά στους Φιλίππους της Μακεδονίας», *‘Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη’ Μνήμη Δ. Λαζαριδη*, Καβάλα 1990, 552 κε.

119. Vatin, «Lettre» (σημ. 21), 259 κε. Επίσης, L. Missitzis, «A Royal Decree of Alexander the Great on the Lands of Philippi», *Ancient World* 12 (1985) 3 κε.

Εικ. 8. Σύγκριση της διάταξης των δημόσιων χώρων Ρώμης και Φιλίππων (Του συγγραφέα).

επιγραφές που βρέθηκαν κτισμένες στη Βασιλική Α¹²⁰ είχαν προφανώς τοποθετηθεί στη ρωμαϊκή περίοδο σ' ένα κτίριο αρχείου των γαιοκτησιών της πόλης, το οποίο θα μπορούσε, σύμφωνα με τα ευρήματα αυτά, να είναι το *Tabularium* των Φιλιππων. Η θέση του *Tabularium* εδώ αντί του κτιρίου στη δυτική πλευρά της Αγοράς¹²¹ συμφωνεί με την αρχή που εκθέσαμε παραπάνω, της επανάληψης της τοπογραφίας της Ρώμης. Η ταύτιση του κτιρίου των Φιλιππων ενισχύεται και από τα επιγραφικά ευρήματα, που ταιριάζουν σε κτίριο μητρούου ή αρχείου.

Η κατά την παράδοση φυλακή του αποστόλου Παύλου βρίσκεται νότια από το άνδρω, σ' ένα βύθισμα του εδάφους, στη βάση του λόφου των Φιλιππων. Παρότι το κτίσμα δεν ανήκει σε φυλακή και είναι μεταγενέστερο του Ιου αι., φαίνεται εντούτοις ότι βρίσκεται κοντά στη θέση της αρχαίας φυλακής, σύμφωνα με τη διαπίστωση ότι η θέση του σε σχέση με τα άνδρα των ιερών και την Αγορά στους Φιλιππους αντιστοιχεί με τη θέση του ρωμαϊκού *Carcer* στα πόδια του υψώματος του *Tabularium*, δίπλα στη *rostra* και το *Forum Romanum*, με τη διαφορά ότι τα κτίρια των Φιλιππων έχουν αντίστροφη διάταξη. Την ταύτιση ενισχύει η συνήθεια των Ρωμαίων να χρησιμοποιούν κινστέρονες ή δεξαμενές νερού ως χώρους κράτησης¹²². Την ύπαρξη μαρτυρίου σχετικού με τη φυλακή των αποστόλων υπαινίσσεται μια σημείωση του ή της Ανωνύμου του Bordeaux (333 μ.Χ.) για τους Φιλιππους: «*...ubi Paulus et Sileas in carcere fuerunt*»¹²³. Η αξιοπιστία της πληροφορίας ενισχύεται από το γεγονός ότι ο ίδιος ο προσκυνητής πέρασε από τους Φιλιππους κατά την επιστροφή του από τους Αγίους Τόπους¹²⁴. Πάνω από τη δεξαμενή είχε επισημανθεί από το Lemerle¹²⁵ ένας τετραγωνικός ναΐσκος με νόρθηκα, τριμερές βήμα, δύο ημικυκλικές και ημιεξαγωνική κεντρική αψίδα, ο οποίος, αν κρίνουμε από το σχεδόν τετράγωνο σχήμα του ήταν πιθανώς ένας εγγεγραμμένος σταυροειδής

120. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 283, σημ. 3. Ο P. Lemerle τις συνδέει με το ναΐσκο του «ελληνιστικού» ηρώου, είναι ωστόσο πιθανότερο ότι προέρχονται από την ίδια θέση όπου και ξαναχρησιμοποιήθηκαν.

121. Ως *Tabularium* θεωρήθηκε από τον M. Sève, “L’oeuvre de l’École française d’Athènes à Philippes pendant la décennie 1987-1996”, *AEMΘ* (1996) 10B, 711 κε., ένα κτίριο στη νοτιοδυτική γωνία της Αγοράς. Βλ. επίσης του ιδίου, «Nouveautés épigraphiques au Forum de Philippes», *Inscriptions of Macedonia, 3d International Symposium on Macedonia. Thessaloniki, 8-12 Dec. 1993*, Θεσσαλονίκη 1996, 173 κε.

122. Ο *Carcer* προερχόταν από τέτοια διευθέτηση, όπως και το *Tullianum*: B. Rapske, *The Book of Acts and Paul in Roman Custody*, Grand Rapids 1994, 126.

123. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 59.

124. Βλ. T. B. Jones, *In the Twilight of Antiquity*, Minneapolis 1978, 31.

125. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), Pl. XXXIII.

τετράστυλος¹²⁶ και η πιθανή χρονολόγησή του είναι μετά το 1000 μ.Χ. (εικ. 3). Φαίνεται λοιπόν ότι η προσκύνηση στο συγκεκριμένο χώρο, ενώ προηγήθηκε της ανέγερσης της Βασιλικής Α συνεχίστηκε και αργότερα, πιθανώς μετά την καταστροφή της. Επομένως, ο ναός της Βασιλικής Α σχετιζόταν με τα γεγονότα της φυλάκισης των αποστόλων και εντασσόταν επίσης στην προσκύνηση του Παύλου ως ο ναός-μαρτύριο της φυλακής.

Α. Η Βασιλική Β

Για τη Βασιλική Β γνωρίζουμε λιγότερα απ' ό τι για τους δύο άλλους ναούς, το Οκτάγωνο και τη Βασιλική Α. Τα αρχιτεκτονικά της χαρακτηριστικά τη φέρνουν κοντά σε μνημεία, που θεωρούνται μαρτύρια. Πρόκειται για μνημεία ξυλόστεγα, όπως η βασιλική του Ιλισσού¹²⁷, αλλά κυρίως θολωτά όπως η βασιλική «του Ζήνονα» στο Μεριαμλίκ¹²⁸ και ο ανατολικός ναός του Alahan¹²⁹. Το ζήτημα της λειτουργίας του ναού προσκόπτε στην υπόθεση του P. Lemerle ότι το κτίριο δεν ολοκληρώθηκε ή κατέρρευσε αμέσως μετά την ολοκλήρωσή του. Η υπόθεση αυτή συναντά ωστόσο σοβαρές αντιρρήσεις: Ο ναός διαθέτει στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη λειτουργική χρήση, όπως συμψέλλια¹³⁰, στυλοβάτη φράγματος με χαράξεις για στηρίγματα και κιονίσκους¹³¹, πολλών ειδών θωράκια, κάποια από τα οποία βρέθηκαν σε συντρίμματα, άρα έπεσαν πιθανώς από τα υπερώα¹³² και σώζει σε κάποια σημεία *in situ* τους τοιχοβάτες της ορθομαρμάρωσης¹³³, μαζί με άλλες ενδείξεις συνεχούς λειτουργίας¹³⁴. Χαρακτηριστικές οι αντηρίδες του ημικυκλικού τοίχου της αφίδας, οι οποίες προστέθηκαν εκ των υστέρων, διότι έχουν διαφορετική τοιχοποιία από τον τοίχο της αφίδας και είναι ασύνδετες με αυτόν.

Ο ναός ανεγέρθηκε πάνω σε συγκρότημα δημόσιων κτιρίων αγοράς και παλαιίστρας· τα κτίρια χρονολογούνται στο 2ο αι., τα οποία διαδέχθηκαν πιθανώς αρχαιότερα κτίρια με ανάλογη χρήση, που σχετιζόνταν με το εμπό-

126. Η εξωτερική διαμόρφωση των αφίδων ευνοεί τη μορφολογική σύγκριση με τον Άγιο Γερμανό της Πρέσπας και μια χρονολόγηση γύρω στο 1000 μ.Χ. ή στο α' μισό του 11ου αι. Ευχαριστώ εδώ το συνάδελφο Γ. Βελένη για τη χρήσιμη συζήτηση.

127. Α.Κ. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Α, Αθήνα 1954, 184.

128. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1979, 258. Βλ. επίσης, Βελένης, «Η Βασιλική Β» (σημ. 38), 119 κε.

129. Krautheimer, *ό.π.*

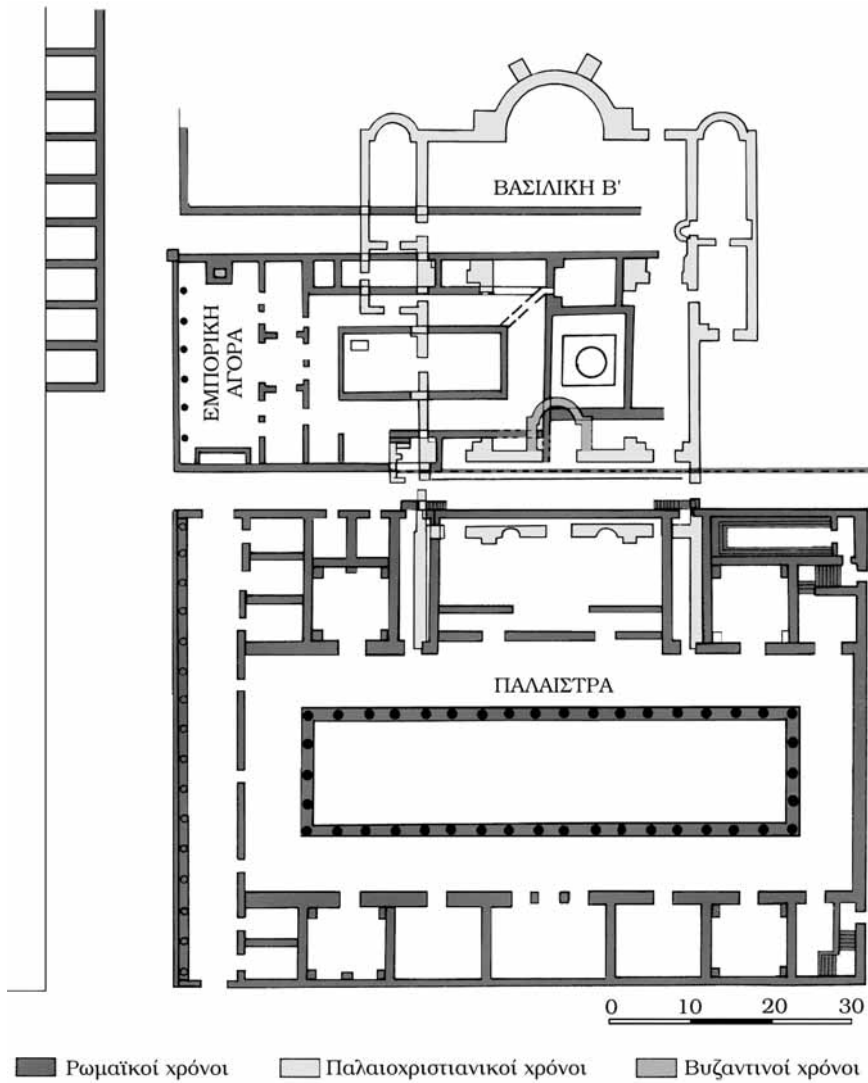
130. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 425.

131. *Ο.π.*, 510 και σημ 5.

132. *Ο.π.*, 510.

133. *Ο.π.*, 497.

134. Βλέπε σχετικά, Βελένης, «Η Βασιλική Β» (σημ. 38), 131.

Εικ. 9. Βασιλική Β. Κάτοψη με τα υποκείμενα κτίρια της εμπορικής Αγοράς (Γ. Γούναρης – Ε. Γούναρη, Φίλιπποι [Αρχαιολογικός Οδηγός] Θεσσαλονίκη 2004).

ριο. Η σχέση του με τη δράση του Παύλου σχετίζεται πιθανώς με τη σύλληψη, την προσαγωγή του στους στρατηγούς (*duoviri jure dicundo*) και την καταδίκη του που διαδραματίστηκαν σε μη προσδιορισμένους δημόσιους χώρους στο κέντρο της πόλης. Έχει εδώ σημασία η διατύπωση του κειμένου των *Πράξεων*, 16, 19-20: «*Ἰδόντες δὲ οἱ κύριοι αὐτῆς ὅτι ἐξῆλθεν ἡ ἑλπίς τῆς ἐργασίας αὐτῶν, ἐπιλαβόμενοι τὸν Παῦλον καὶ τὸν Σίλαν εἴλκυσαν εἰς τὴν ἀγορὰν ἐπὶ τοὺς ἄρχοντας, καὶ προσαγαγόντες αὐτοὺς τοῖς στρατηγοῖς εἶπον: ...*». Προκαλεί εντύπωση, σχετικά με το περιστατικό, ότι δεν βρέθηκε κανένα ίχνος χριστιανικής λατρείας στο χώρο της Αγοράς των Φιλιππών. Η απάντηση βρίσκεται στο ότι ο Παῦλος δεν προέβαλε την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη και επομένως απέφυγε την Αγορά· ίσως βρίσκεται επίσης στη διπλή αναφορά των *Πράξεων*, αλλού σε *ἄρχοντες* και αλλού σε *στρατηγούς*. Μπορεί να υποθεθεί ότι οι ἄρχοντες στους οποίους οδηγήθηκαν αρχικά οι απόστολοι ἦταν οι αγορανόμοι, *aediles*, οι οποίοι είχαν αρμοδιότητα για την τάξη των αγοραπωλησιών και δικαιοδοσία σε μικροαδικήματα και μικροδιαφορές και ἔδρευαν στην εμπορική αγορά¹³⁵. Το κτίριο της εμπορικής αγοράς (*macellum*) βρίσκεται κάτω από το ανατολικό τμήμα του ναού (εικ. 9)· είναι λοιπόν νόμιμο να υποθέσουμε ότι η Βασιλική Β ιδρύθηκε στο χώρο της προσαγωγής και ανάκρισης των αποστόλων και επομένως ότι ο ναός αυτός αποτελούσε επίσης μαρτύριο του αποστόλου.

Ε. Τα χριστιανικά μνημεία των Φιλιππών και η ανάμνηση του Παύλου

Γνωρίζουμε ότι η κοινότητα των Φιλιππών είχε αναπτύξει δραστηριότητα γύρω από τον απόστολο Παῦλο. Η ίδια κοινότητα ενίσχυε οικονομικά τον Παῦλο και το στήριζε με ένα μέλος της, τον Επαφρόδιτο¹³⁶. Επίσης από τους χριστιανούς των Φιλιππών προήλθε πιθανώς η πρωτοβουλία, στα τέλη του 1ου αι., για τη συρραφή της επιστολής του Παύλου προς τους Φιλιππησίους από τρεις μικρότερες επιστολές¹³⁷. Η ίδια κοινότητα συνέχισε να αναπτύσσεται στο 2ο αι., όπως μαρτυρεί η αλληλογραφία του Πολυκάρπου Σμύρνης¹³⁸ και του Ιγνατίου Αντιοχείας¹³⁹ με τους Φιλιππησίους, καθώς και οι πληρο-

135. P. και J. Willems, *Le droit public romain*, Louvain 1910, 536 κε.

136. Koester, «Paul and Philippi» (σημ. 106), 54 κε.

137. Koester, *ό.π.*, 57.

138. P. N. Harrison, *Polycarp's Two Epistles to the Philippians*, Cambridge 1936.

139. Πρβλ. K. Lake (επιμ.), *The Apostolic Fathers, I*, Cambridge, Mass. – London 1975, 166 κε. Η επιστολή του Ιγνατίου προς τους Φιλιππησίους δεν θεωρείται γνήσια· ωστόσο είναι βέβαιο ότι ο Ιγνάτιος πέρασε από τους Φιλιππούς, είχε επαφή με την εκεί χριστιανική κοινότητα και πιθανώς συνέγραψε κατά την παραμονή του επιστολές προς άλλες πόλεις. Βλ. σχετικά Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 64.

φορίες για τους επισκόπους της πόλης¹⁴⁰. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι, αντίθετα με τη Βέροια και τη Θεσσαλονίκη, πόλεις στις οποίες φαίνεται ότι δεν διατηρήθηκαν ίχνη της επίσκεψης του Παύλου από τον 1ο αι. ως τον πρώιμο 4ο αι.¹⁴¹, η χριστιανική κοινότητα των Φιλιππων διατήρησε τη συγκρότησή της στις περιόδους των διωγμών του 3ου και των αρχών του 4ου αι. και διατήρησε επίσης την ανάμνηση της παραμονής του Παύλου στην πόλη τους. Θα πρέπει επομένως να διερευνήσουμε τη σχέση των ναών των Φιλιππων με την παρουσία του αποστόλου στην πόλη.

Η αρχή της χριστιανικής προσκύνησης των ιερών τόπων και η ιουδαϊκή ή μη προέλευσή της αποτελούν ακόμη αντικείμενο διαφωνίας¹⁴². Είναι ωστόσο γεγονός ότι πολύ πριν τον Κωνσταντίνο προέκυψε στους κόλπους της χριστιανικής κοινότητας το ιστορικό ενδιαφέρον για την επισήμανση και τη συντήρηση της ανάμνησης των ιερών τόπων, το οποίο είχε κυρίως χαρακτήρα απολογητικό¹⁴³. Όπως ήταν φυσικό, αρχικά κέντρο του ιστορικού αυτού ενδιαφέροντος αποτελούσε η Παλαιστίνη με τις βιβλικές τοποθεσίες και μαρτυρία του ενδιαφέροντος παρέχει το *Όνομαστικό* του Ευσεβίου¹⁴⁴. Στα χρόνια του Κωνσταντίνου, με την ενίσχυση του αυτοκράτορα και της οικογενείας του, αυτή η ανάμνηση θεσμοποιήθηκε και εντάθηκε¹⁴⁵. Η λειτουργική πρακτική της πομπικής περιήγησης, λιτανείας, των πιστών στην Ιερουσαλήμ αναπτύχθηκε και συστηματοποιήθηκε στους μετὰ τον Κωνσταντίνο χρόνους¹⁴⁶ και η εξέλιξη αυτή συνεχίστηκε ως και στους πρώτους αιώνες της αραβικής κατάκτησης. Χαρακτηριστικό της εξέλιξης της λειτουργικής πρακτικής ήταν αφενός η συστηματοποίηση της λιτανευτικής διαδρομής και αφετέρου η ανά-

140. Lemerle, *ό.π.*, 270.

141. Για την πρώτη χριστιανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης βλ. C. Vom Brocke, *Thessaloniki. Stadt des Kassander und Gemeinde des Paulus*, Tübingen 2001, 234 κε.

142. Πρβλ. στο R. Ousterhout (επιμ.), *The blessings of Pilgrimage*, Urbana – Chicago 1990, το άρθρο του J. Wilkinson, «Jewish Holy Places and the Origins of Christian Pilgrimage», ο οποίος υποστηρίζει την ιουδαϊκή προέλευση της συνήθειας και αυτό του K. Holm, «Hadrian and St. Helena: Imperial travel and the Holy Land pilgrimage», ο οποίος δέχεται ότι το χριστιανικό προσκύνημα αρχίζει ουσιαστικά με τον Μ. Κωνσταντίνο.

143. Ο Ιουστίνος μάρτυς, ήδη στον 2ο αι. μ.Χ., αναφέρεται στον τόπο της γέννησης του Κυρίου. Στον 3ο αι. ο Ωριγένης στον *Κατά Κέλσου λόγο* του μνημονεύει το σπήλαιο της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ και τη φάτνη των ζώων. Στη Ρώμη συντηρείται η ανάμνηση του τόπου της ταφής των αποστόλων στο Βατικανό, του μαρτυρίου του Παύλου στην Απλία και της φυλάκισης του Πέτρου.

144. H. Sivan, «The emergence of Christian Palestine» στο: *The Blessings of Pilgrimage* (σημ. 142), 57.

145. Holm, στο: *The Blessings of Pilgrimage* (σημ. 142), 66 κε.

146. J. F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, Roma 1987 (OCA 228), 55 κε.

πτυξη του αναπαραστατικού-ιστορικού χαρακτήρα της πομπής.

Αρχικά η συνήθεια της προσκύνησης είχε περιορισμένο τοπικό χαρακτήρα, αφορούσε την καθεμιά κοινότητα, και μόνον η Παλαιστίνη και η Ρώμη απολάμβαναν την ευρύτερη αναγνώριση. Εκκλησιαστικοί άνδρες, όπως ο Ιερώνυμος, υπερασπίστηκαν το χριστιανικό χαρακτήρα της προσκύνησης, η οποία παρέχει στον πιστό ευλογία και στήριξη. Χαρακτηριστικά γράφει ο Αυγουστίνος: «*Cum eo juxta solemnem meum morem post Pascha Domini, pro Apostolorum et martyrum veneratione venissem*»¹⁴⁷. Η συνήθεια επεκτάθηκε αργότερα και στους τόπους που συνδέθηκαν με τη δράση και το θάνατο των μαρτύρων. Σ' αυτό συνετέλεσε επίσης η ιστορική φιλοδοξία των χριστιανικών κοινοτήτων να περιώσουν τα λείψανα και να διατηρήσουν την ανάμνηση της παρουσίας και της ταφής των μαρτύρων και ο ανταγωνισμός μεταξύ των κοινοτήτων για την ιεραρχική κατάταξη στο εσωτερικό της Εκκλησίας. Έτσι, παρά τις αντιρρήσεις μερικών Πατέρων της Εκκλησίας, η συνήθεια του προσκυνήματος γενικεύτηκε και επεκτάθηκε πέρα από τους Αγίους Τόπους και τα αποστολικά μαρτύρια της Ρώμης¹⁴⁸, στην προσκυνηματική επίσκεψη γενικά τόπων που συνδέονται με δημοφιλείς μάρτυρες. Οι επισκέψεις αποβλέπουν συνήθως στην πνευματική οικοδόμηση, αλλά συχνά και στη θεραπεία των προσκυνητών από διάφορες παθήσεις. «*Εγώ Ίωάννης, πόλεως τῆς Ρώμης ὀρμώμενος, τυφλὸς ὀκτῶ χρόνους γενόμενος ἐνθάδε (στην Αλεξάνδρεια) διὰ τῆς τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ίωάννου δυνάμεως προσκαρτερήσας ἀνέβλεψα*»¹⁴⁹.

Ήδη από τον 4ο αι. χαρακτηριστικό συστατικό στα προσκυνήματα των Αγίων Τόπων, όπως μαρτυρούν οι περιγραφές της Εγερίας, είναι η τελετουργική επανάληψη, με τη μορφή της πομπικής πορείας των πιστών, της διαδρομής που ακολουθήθηκε κατά την ιστορία, είτε αφορά τη θυσία του Χριστού είτε τη μαρτυρία πίστεως των αγίων της Εκκλησίας¹⁵⁰. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες φανερώνουν ότι μετά τον 4ο αι. δημιουργήθηκαν μεγάλα χριστιανικά προσκυνηματικά κέντρα με κύριο γνώρισμα την πυκνή διάταξη μεγάλων και λαμπρών εκκλησιαστικών οικοδομημάτων που σχετίζονταν με την προσκυνηματική λειτουργία. Πρέπει να θεωρηθεί λογικό ότι οι λαμπροί ναοί στη Ρέσσαφα της Συρίας που ήταν κέντρο προσκυνήματος του αγίου Σεργίου ή στη Σελεύκεια με το προσκύνημα της αγίας Θέκλας, την οποία επισκέφθηκε η Αιθερία ή Εγερία, κατά την επιστροφή της από την Παλαιστίνη¹⁵¹ λειτουρ-

147. P. L., XXXIII, 347.

148. Σε πλείστες περιπτώσεις: H. Belting, *Likeness and Presence*, Σικάγο 1994, 313.

149. *Θαύματα των αγίων Κύρου και Ιωάννου, υπό Σωφρονίου σοφιστού*. Πρβλ., P. H. Delehay, «Les recueils antiques des miracles des Saints», *AnalBol* 43 (1925), 21.

150. J. Baldwin, *The Urban Character of Christian Worship*, Roma 1987 (OCA 228), 94 κε.

151. P. Maraval, *Lieux saintes et pèlerinages d'Orient*, Παρίσι 1985, 356 κε.

γούσαν μέσα σ' ένα οργανωμένο προσκυνηματικό πλαίσιο και ο καθένας αντιπροσώπευε και εόρταζε ιδιαίτερες στιγμές της δράσης του επώνυμου αγίου. Στις θρησκευτικές τελετουργίες τις αφιερωμένες στους συγκεκριμένους αγίους, επομένως, οι ναοί αυτοί εξυπηρετούσαν αντίστοιχους σταθμούς στο εορταστικό τυπικό. Η ίδια εικόνα μπορεί να διαπιστωθεί στα ύστερα βυζαντινά χρόνια στη Θεσσαλονίκη σύμφωνα με τις πηγές για το προσκύνημα του αγίου Δημητρίου, στο οποίο ήταν ενταγμένοι οι μεγάλοι ναοί της πόλης¹⁵².

Στους Φιλίππους η απουσία ιστορικών μαρτυριών για την τοπογραφία της πόλης μας αναγκάζει να στραφούμε σε μια τέτοια υπόθεση για την ερμηνεία της θέσης των μνημειακών ναών μέσα στον αστικό κάναβο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τρεις μεγαλύτεροι ναοί, η Βασιλική Α σε ένα άνηδρο βόρεια της Αγοράς, η Βασιλική Β αμέσως νότια της Αγοράς και το Οκτάγωνο, ανατολικά της Αγοράς με τη μεσολάβηση μιας οικοδομικής νησίδας. Ακριβώς βόρεια της Αγοράς, σε ένα υψηλότερο επίπεδο που διαχωρίζεται από το επίπεδο της Αγοράς με τη βόρεια *decumanus* της ρωμαϊκής πόλης, την αποκαλούμενη Εγνατία¹⁵³, βρίσκεται η Βασιλική Α. Στο νότο, σε συμμετρική ως προς την Αγορά θέση και σε κάπως χαμηλότερο επίπεδο, βρίσκεται η Βασιλική Β. Ανάμεσα στην Αγορά και στα προσκτίσματα της Βασιλικής Β μεσολαβεί η νότια *decumanus*, η λεγόμενη Εμπορική οδός. Αμέσως ανατολικά της Αγοράς ανασκάφηκε το συγκρότημα του Οκταγώνου το οποίο χωρίζεται από την ανατολική πλευρά της Αγοράς με έναν στενό κάθετο δρόμο. Αρχικά, ένα οικοδομικό τετράγωνο πλάτους 32,5 μ. (100 ποδών) μεσολαβούσε ανάμεσα στην Αγορά και το αρχαιότερο μαρτύριο της κρηπίδας και της *Βασιλικής Παύλου*. Η ίδια απόσταση παρέμεινε και στην περίοδο του αρχαιότερου Οκταγώνου (Οκτάγωνο Α)¹⁵⁴, στα μεταγενέστερα όμως χρόνια η νησίδα ανάμεσα

152. Εννοείται η προσκυνηματική λιτανεία της εορτής του αγίου Δημητρίου, η οποία ξεκινώντας από το μητροπολιτικό ναό διερχόταν από τους σταθμούς του μαρτυρίου του Αγίου και κατέληγε στο ναό του, τόπο της θανάτωσης και ταφής του: Α. Μέντζος, «Ο Ναός του αγ. Δημητρίου προ και μετά την πυρκαγιά του 7ου αιώνα», *Πρακτικά ΙΒ' Επιστ. Συμποσίου 'Χριστιανική Θεσσαλονίκη' 1-3/10/1998*, Θεσσαλονίκη 2001, 232 κε.

153. Το όνομα Εγνατία είναι νεότερο και δεν σχετίζεται με τον αρχαίο δρόμο. Βλέπε Koukouli-Chrysanthaki, «Colonia Philippensis» (σημ. 7), 15, σημ. 52. Ωστόσο η *decumanus maximus* της πόλης δεν ήταν πιθανώς αυτή, αλλά η Εμπορική οδός στη νότια πλευρά της Αγοράς.

154. Οι νεότερες έρευνες μετά το θάνατο του Στ. Πελεκανίδη έδειξαν ότι το Οκτάγωνο Α δεν είχε νόρθηρα και αίθριο· βλ. Α. Μέντζος – Ε. Πελεκανίδου, «Παρατηρήσεις πάνω στην εξέλιξη του συγκροτήματος του Οκταγώνου των Φιλίππων στο τέλος της παλαιοχριστιανικής περιόδου», *Περίληψεις ανακοινώσεων, Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας*, Αθήνα 1990, 45.

στο ναό και την Αγορά ενσωματώθηκε στο χριστιανικό συγκρότημα¹⁵⁵, έτσι ώστε τελικά αυτό έφθασε να εφάπτεται στην ανατολική πλευρά της¹⁵⁶.

Η παρατήρηση του ανασκαμμένου κέντρου της πρωτοβυζαντινής πόλης των Φιλίππων δείχνει έναν συνωστισμό μεγαλοπρεπών ναών στο κέντρο της πόλης, σε μικρή απόσταση γύρω από την Αγορά¹⁵⁷, χωρίς να υπολογιστούν εδώ δύο ακόμη ναοί, ένας μη ανασκαμμένος, δυτικά της Αγοράς, που είχε επισημανθεί παλαιότερα¹⁵⁸ και ερευνήθηκε πάλι πρόσφατα¹⁵⁹ και η ανασκαμμένη Βασιλική του Μουσείου που απέχει περίπου 50 μ. δυτικά από το δυτικό άκρο του συγκροτήματος της Βασιλικής Α¹⁶⁰. Οι ναοί δεν μπορούν να ερμηνευθούν ως ενοριακοί, αφού βρίσκονται σε πολύ μικρή απόσταση μεταξύ τους και περιβάλλονται κατά το πλείστον από δημόσια κτίρια: Χαρακτηριστικό της χωροθέτησής τους είναι επίσης ότι γειτονεύουν αποκλειστικά με δημόσιους χώρους, ιδίως με την Αγορά, και παρατάσσονται κατά μήκος μιας διαδρομής πέριξ της Αγοράς. Το μέγεθος των τριών ναών και η θέση τους στο κέντρο της πόλης υπαινίσσονται έναν ειδικό χαρακτήρα. Για την ερμηνεία αυτών των ναών έχουν προταθεί διάφορες υποθέσεις: Ήδη ο Στ. Πελεκανίδης διατύπωσε την ερμηνεία ότι η *Βασιλική Παύλου* που κτίστηκε δίπλα στην κρηπίδα του μακεδονικού τάφου αποτελούσε, όπως και το μεταγενέστερό της Οκτάγωνο Α, μαρτύριο του αποστόλου¹⁶¹, ενώ το Οκτάγωνο στις μεταγενέστερες φάσεις του λειτούργησε ως ο καθεδρικός ναός της πόλης. Για την ερμηνεία του τελευταίου ως καθεδρικού ναού έχουν διατυπωθεί αντιρροήσεις¹⁶²: πάντως, εάν το Οκτάγωνο λειτούργησε ως καθεδρικός ναός, αυτό δεν συνέβη πριν από τα

155. Το αίθριο που κατέλαβε το χώρο ανάμεσα στο Οκτάγωνο και την Αγορά είχε θεωρηθεί από τον ανασκαφέα αρχαιότερο, ως ευρισκόμενο σε χαμηλότερη στάθμη (Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1967, 77 κε.) αποτελεί, όμως, έργο μεταγενέστερης επέκτασης του συγκροτήματος, που συνδέεται με την μετατροπή του Οκταγώνου σε καθεδρικό ναό. Πρβλ. Μέντζος – Πελεκανίδου, *ό.π.*

156. M. Sève, «Le forum de Philippes», *L'espace grec, Cent cinquante ans de fouilles de l'Ecole française d'Athènes*, Αθήνα 1997, 123 κε.

157. Πρβλ. Sodini, «La contribution» (σημ. 90), 157 κε.

158. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 103, σημ. 1. (αφορά παρατηρήσεις του M. Feyel, *BCH* 59 [1935] 60).

159. Provost – Boyd, «Το πολεοδομικό» (σημ. 24), 95 κε.

160. Ε. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου, «Η ανασκαφή στη βασιλική του Μουσείου Φιλίππων», *AEMΘ* 2 (1988), 409 κε.

161. Ο Στ. Πελεκανίδης διατύπωσε αρχικά την άποψη ότι το Οκτάγωνο ήταν ο επισκοπικός ναός της πόλης. Την άποψη υιοθέτησε το 1993 ο Sodini, «La contribution» (σημ. 90), 157.

162. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, «Το επισκοπείο των Φιλίππων στον 6ο αι.», *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1997, 115 κε., έδειξε τις αδυναμίες της ταύτισης του συγκροτήματος του «επισκοπείου» του Οκταγώνου με επισκοπική διαμονή και παραπέρα, τη δυσκολία της ταύτισης του Οκταγώνου με τον καθεδρικό ναό της πόλης.

μέσα του 6ου αι.¹⁶³. Με τον Παύλο συσχέτισε επίσης τη Βασιλική Α ο ανασκαφέας P. Lemerle: Ενώ θεώρησε λογική και αναγκαία τη θέση ότι ο ναός συνδεόταν με την προσκύνηση του Παύλου, επιφυλάχθηκε να τον αποδώσει τελικά στην τιμή του¹⁶⁴. Τόνισε ωστόσο ότι η ύπαρξη ιδιαίτερης διαμόρφωσης στη μνημειακή κρήνη του ναού με μια κεντρική κόγχη, την οποία συσχέτισε με τις επισκοπικές προσρήσεις¹⁶⁵, καθώς και η ύπαρξη βαπτιστηρίου, αποτελούν ενδείξεις ότι ο ναός ήταν καθεδρικός¹⁶⁶. Η ταύτιση, ειδικά όσον αφορά το βαπτιστήριο, αμφισβητήθηκε δικαιολογημένα από τον Στ. Πελεκανίδη¹⁶⁷ και σήμερα δεν γίνεται αποδεκτή¹⁶⁸. Ο P. Lemerle υπέθεσε επίσης ότι μετά την καταστροφή της Βασιλικής Α η επισκοπική έδρα μεταφέρθηκε στη Βασιλική Β¹⁶⁹. Αλλά ο ναός αυτός είναι απίθανο να υπήρξε επισκοπικός, διότι, όπως φαίνεται, δεν έχει βαπτιστήριο¹⁷⁰ και δεν συνδέεται με επισκοπικό κτίριο. Αξιοποιεί ωστόσο στα ΒΔ χώρους των προγενέστερων κτιρίων, οι οποίοι συμπληρώθηκαν και ενσωματώθηκαν στο συγκρότημα του ναού και θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν προσκυνητές. Οι υποθέσεις του P. Lemerle ήταν δικαιολογημένες την εποχή που διατυπώθηκαν, διότι αυτοί ήταν οι μόνοι γνωστοί ναοί της πόλης και μπορούσαν να ερμηνευθούν με το σχήμα της διαδοχής των καθεδρικών. Από τότε ανασκάφθηκαν ή επισημάνθηκαν άλλοι τρεις μεγάλοι μεγέθους αστικοί ναοί και έγινε φανερό ότι για την ερμηνεία των Βασιλικών Α και Β έπρεπε να αναζητηθεί μια άλλη ερμηνεία από αυτήν του καθεδρικού ναού.

Συνοψίζοντας μπορούμε να δεχθούμε ότι, σύμφωνα με την ως τώρα γνώση μας για την πόλη, κανείς από τους παραπάνω ναούς δεν κτίστηκε καταρχήν

163. Η Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *ό.π.*, 121, πιστεύει ότι το επισκοπείο μεταφέρθηκε από το Οκτάγωνο στη Βασιλική του Μουσείου περί τον 7ο αι. Το ισχυρό επιχείρημα για τον επισκοπικό χαρακτήρα του Οκταγώνου είναι το βαπτιστήριο· αυτό όμως προστέθηκε στο συγκρότημα κατά την φάση των μεγάλων προσθηκών και ανακατασκευών, πιθανώς μετά το νάρθηκα και το δυτικό αίθριο. Άρα, το αρχικό Οκτάγωνο μη έχοντας νάρθηκα, αίθριο και βαπτιστήριο, δεν μπορούσε να είναι καθεδρικός ναός, αλλά μαρτύριο· πρβλ. Α. Μέντζος – Ε. Πελεκανίδου, «Παρατηρήσεις πάνω στην εξέλιξη του συγκροτήματος του Οκταγώνου των Φιλιππων στο τέλος της παλαιοχριστιανικής περιόδου», *Περιλήψεις ανακοινώσεων 10ου Συμποσίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, Αθήνα 1990, 45.

164. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 290.

165. *Ο.π.*, 319 κε.

166. *Ο.π.*, 335 κε.

167. Πελεκανίδης, «Συμπεράσματα» (σημ. 71), 156 κε.

168. Sodini, «La contribution» (σημ. 90), 157.

169. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 289.

170. Πελεκανίδης, «Συμπεράσματα» (σημ. 71), 157. Ο Lemerle, *ό.π.*, 439 κε., έμμεσα αναφέρεται σ' αυτό όταν ερμηνεύει ως βαπτιστήριο ένα χώρο φιάλης και όταν προτείνει ότι η Βασιλική Β διαδέχθηκε την Βασιλική Α.

και κατά κύριο λόγο ως επισκοπικός· αυτός που συγκεντρώνει περισσότερες πιθανότητες είναι η Βασιλική Γ ή Βασιλική του Μουσείου¹⁷¹. Εφόσον η παρουσία των τριών ναών δεν εξηγείται με την παραδοχή ότι πρόκειται για τυπικούς ή επισκοπικούς ναούς, συνάγεται ότι πρόκειται για προσκυνηματικούς ναούς, προφανώς προς τιμήν του Παύλου ή και του Σίλα¹⁷². Εξάλλου παρατηρούνται στοιχεία ενδεικτικά του ότι τα τρία συγκροτήματα φιλοξενούσαν μεγάλο αριθμό πιστών: Η Βασιλική Β χρησιμοποιεί ως ωφέλιμο χώρο τους βόρειους χώρους της εμπορικής αγοράς και τη ρωμαϊκή παλαιόστρα, επίσης αξιοποιεί τις μεγάλες λατρίνες¹⁷³. Η Βασιλική Α έχει δύο διαδοχικά περιστυλα αίθρια· επιπλέον, νότια του κυρίως αιθρίου, στον κατά το πλείστον άσκαφο χώρο που σήμερα καταλαμβάνεται από τον αμαξιτό ασφαλτόδρομο και το προανές με το κράσπεδό του, είχαν επισημανθεί ίχνη ενός λουτρού, που ανήκε πιθανότατα στο συγκρότημα του ναού¹⁷⁴. Το Οκτάγωνο αποτελεί την πλέον χαρακτηριστική περίπτωση χρήσης βοηθητικών χώρων: έχει εκτεταμένους χώρους φιλοξενίας (προσκυνητών;), τόσο στα δυτικά, όσο και στα ανατολικά του ναού¹⁷⁵, αλλά και λουτρό, το οποίο όντας αρχαιότερο του Οκταγώνου, περιλήφθηκε σε κάποια χρονική στιγμή στο εκκλησιαστικό συγκρότημα¹⁷⁶. Όπως λοιπόν δείχθηκε, το μεγάλο μέγεθος, η πολυτέλεια της κατασκευής, η παρουσία εκτεταμένων βοηθητικών χώρων και η πυκνή διάταξη των τριών μεγάλων ναών στο κέντρο της πόλης, γύρω από την Αγορά¹⁷⁷, αποτελούν χαρακτηριστικά ασυνήθιστα για μια πόλη της τάξης των Φιλίππων και παραπέμπουν σε λειτουργία που σχετίζεται με το προσκύνημα. Μένει να διακριβώσουμε το χαρακτήρα της προσκυνηματικής λατρείας και τη σχέση καθενός ναού με την ιστορία του χριστιανισμού στην πόλη και ειδικότερα με τη δράση του Παύλου.

Στην αναζήτηση αυτή μπορούμε να προχωρήσουμε αν θεωρήσουμε ότι οι ναοί αποτελούσαν σταθμούς μιας ανεπτυγμένης θρησκευτικής τελετουργίας

171. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, «Το επισκοπέιο των Φιλίππων» (σημ. 162), 118 κε.

172. Πρώτος διατύπωσε την άποψη αυτή ο R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, Λονδίνο 1963, 173.

173. Lemerle, *Philippe* (σημ. 28), 423.

174. Sève – Weber, «Le coté nord» (σημ. 61), 550.

175. Ο Πελεκανίδης, «Οι Φίλιπποι» (σημ. 5), 115 κε., αποδέχεται τη λειτουργία του “επισκοπέιου” και ως ξενώνα. Ο Χ. Μπακιρτζής, «Το επισκοπέιο των Φιλίππων», *Πρακτικά Α΄ τοπικού συνεδρίου, Η Καβάλα και η περιοχή της*, Καβάλα 1987, 151 κε., πιστεύει ότι το κτίριο ΒΑ του ναού ήταν αποκλειστικά επισκοπέιο, αλλά αυτό στα ΒΔ του ναού λειτουργούσε ως ξενώνας προσκυνητών.

176. Γούναρης, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 3 κε.

177. Χαρακτηριστική η διατύπωση του Sodini, «La contribution» (σημ. 90), 157 κε., ότι ο δημόσιος χώρος της πόλης σχεδόν δεσμεύεται για την επικοινωνία ανάμεσα στους τρεις ναούς.

με δραματικό-αναπαραστατικό χαρακτήρα. Στην περίπτωση αυτή οι ναοί ως μαρτύρια συνδέονταν με μια τελετουργία που περιελάμβανε μια πομπική, λιτανευτική μετάβαση των πιστών από τον ένα στον άλλο. Την υπόθεση ενισχύει το γεγονός ότι τους ναούς συνδέει σύντομη διαδρομή με χρήση των δύο κύριων αρτηριών της πόλης. Με τις αρτηρίες αυτές οι ναοί επικοινωνούν μέσω μνημειωδών προτύλων. Το πρότυλο της Βασιλικής Β βγάζει προς βορρά, στη νότια Εμπορική οδό. Το Οκτάγωνο, ανάμεσα στους δυο άλλους, έχει δύο μνημειώδεις εισόδους, με αρχαιότερη και μνημειωδέστερη τη νότια, στη λεγόμενη Εμπορική οδό, περίπου 160 μ. δυτικά του προτύλου της Βασιλικής Β, ενώ στη βόρεια πλευρά, ένα άλλο πρότυλο βγάζει στη βόρεια *decumanus* της πόλης, 170 περίπου μ. ανατολικά από το πρότυλο της Βασιλικής Α. Οι Μ. Sève και Ρ. Weber πιστεύουν ότι η μνημειακή κλίμακα πρόσβασης στο άνηδρο της Βασιλικής Α ανήκει στη ρωμαϊκή περίοδο¹⁷⁸. Αντίθετες ενδείξεις, πιστεύω, οδηγούν στην άποψη ότι η μνημειακή πρόσβαση κατασκευάστηκε για να εξυπηρετήσει την πρωτοβυζαντινή βασιλική: Ο προσανατολισμός της κλίμακας διαφοροποιείται από τον προσανατολισμό του ρωμαϊκού ναΐσκου. Ανάμεσα στην ανώτερη κατά τους Μ. Sève και Ρ. Weber σειρά βαθμίδων και τον αναλημματικό τοίχο που ορίζει το νότιο πέρας του πρωτοβυζαντινού κτιρίου διατηρείται μικρό τμήμα μιας ενδιάμεσης ενότητας βαθμίδων που οδηγεί στη στάθμη του αιθρίου της βασιλικής. Τέλος, η αρχή της κλίμακας φαίνεται να ξεκινά όχι από την *decumanus*, τη λεγόμενη Εγνατία, αλλά από ένα υψηλότερο επίπεδο, στον αναλημματικό τοίχο του οποίου βρέθηκε ενδομημένο βάθρο του τέλους του 3ου αι.¹⁷⁹.

Η σύνδεση των ναών με τους δρόμους ακολουθεί τη πορεία: Βασιλική Β-ανατολικά προς το νότιο πρότυλο του Οκταγώνου· η γραμμή διασχίζει το Οκτάγωνο από το νότο προς βορρά και από το βόρειο πρότυλο του ναού στρέφεται προς δυσμάς για να συναντήσει, πάνω στην «Εγνατία», το πρότυλο της Βασιλικής Α. Ειδικά το Οκτάγωνο πρέπει να βρισκόταν στο μέσο της διαδρομής, διότι μόνον αυτό διέθετε δύο μνημειακές προσβάσεις που καθεμιά τους είναι στραμμένη προς τις άλλες δύο βασιλικές. Βλέπουμε ότι οι ναοί-μαρτύρια αποτελούν σταθμούς μιας προσκνηματικής πορείας που επαναλαμβάνει μια ιστορική διαδρομή μαρτυρίου, εδώ προφανώς τη διαδρομή των Παύλου και Σίλα, όπως στην Ιερουσαλήμ του 6ου αι.¹⁸⁰ και αργότερα στη Θεσσαλονίκη με την εορταστική αναπαραστατική πομπή προς το ναό του

178. Sève – Weber, «Le côté nord» (σημ. 61), 579 κε.

179. Ο.π., 550 κε., σχέδιο Α.

180. Για μια γενική τοποθέτηση, βλ. Β. Flusin, «Les églises d'orient et d'occident 432-610», *Histoire du christianisme, III*, Παρίσι 1998, 648.

Αγίου Δημητρίου¹⁸¹, επομένως μπορούν να εξηγηθούν ως αναμνηστικά των διαδοχικών ιστορικών σταθμών της δράσης του Παύλου στην πόλη¹⁸².

Φαίνεται λοιπόν ότι το προσκύνημα των Φιλιππων ήταν οργανωμένο σ' ένα τελετουργικό που εξελισσόταν πάνω στο ζεύγος των δύο κύριων οδικών αξόνων της πόλης¹⁸³. Σύμφωνα με αυτό η λιτανεία των προσκυνητών ξεκινούσε στην πόλη από τη Βασιλική Β, κατόπιν κατευθυνόταν προς το Οκτάγωνο, όπου εισερχόταν από το νότιο πρόπυλο με προορισμό το Οκτάγωνο και την μαρμάρινη κρηπίδα. Επιστρέφοντας οι προσκυνητές ανέρχονταν την τρίκλιτη στοά-αίθριο προς βορρά και μέσα από το βόρειο πρόπυλο έβγαιναν στην «Εγνατία», απ' όπου κατευθύνονταν προς δυσμάς και εισέρχονταν στο χώρο της Βασιλικής Α μέσω της μνημειώδους κλίμακας του προπύλου. Ο ναός αυτός αποτελούσε το τέμαχος της αναπαραστατικής λιτανείας των προσκυνητών, όπως ακριβώς η φυλακή αποτελούσε την κατάληξη της διαδρομής των Παύλου και Σίλα στην πόλη των Φιλιππων (*Πράξ.*, 16, 23-34). Δικαιολογημένα λοιπόν ερμηνεύεται ως το μαρτύριο της φυλακής του Παύλου.

Οι άλλοι δύο ναοί μπορούν επίσης να ερμηνευθούν με τη βοήθεια των *Πράξεων*. Σύμφωνα με την αφήγηση (*Πράξ.*, 16, 16-23), τα γεγονότα περιλαμβάνουν, με τη σειρά, το θαύμα της εκδίωξης του ακαθάρτου πνεύματος από την εγγαστρίμυθη νέα, τη σύλληψη και προσαγωγή των αποστόλων στους άρχοντες και το ραβδισμό τους. Το Οκτάγωνο αποτελεί τον αμέσως προηγούμενο, τον προτελευταίο, σταθμό της πορείας των μιμητών του Παύλου, συνδέεται λοιπόν με το μαρτύριο του ραβδισμού των αποστόλων. Το περιστατικό είχε μεγάλη σημασία για τους πιστούς, διότι εκεί οι απόστολοι έδωσαν «μαρτυρίαν πίστεως». Σύμφωνα με την έκθεση των γεγονότων στις *Πράξεις* (16, 22-23), οι απόστολοι πριν από τη φυλάκισή τους οδηγήθηκαν σε έναν τόπο κοντά στην Αγορά όπου ραβδίστηκαν. Ο χώρος της εκτέλεσης των σωματικών ποινών έπρεπε να είναι περιόπτος, αλλά όχι στο εσωτερικό του διοικητικού κέντρου· έτσι μπορεί να ταυτιστεί με την κρηπίδα πάνω από τον ακυρωμένο μακεδονικό τάφο. Η υπερυψωμένη κρηπίδα¹⁸⁴ η οποία αποτελούσε το

181. Μέντζος, «Ο ναός του Αγίου Δημητρίου» (σημ. 152), 234 κε.

182. Δεν θα ήταν παράλογο ότι η αρχή του τελετουργικού οδοιπορικού βρισκόταν στις όχθες του ποταμού Αγγίτη, έξω από το δυτικό τείχος, όπου πιθανώς υπήρχε μαρτύριο και προσκύνημα της «προσευχής» (*Πράξ.* 16, 13) και της βάπτισης των πρώτων χριστιανών.

183. Για το ρόλο των πομπικών οδών βλ. J.-P. Sodini, «La hierarchisation des espaces a Qal 'at Sem 'an», στο: M. Kaplan (επιμ.), *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident*, Παρίσι 2001, 257 κε.

184. Η φύση της λατρείας εδώ, σε μια ύστερη περίοδο, περιλάμβανε την απόληψη αγίασματος - μύρου από δεξαμενή δίπλα στην κρηπίδα, για την οποία βλ. Γούναρης – Γούναρη, *Φίλιπποι* (σημ. 47), 72 κε., και Bakirtzis, «Paul and Philippi» (σημ. 7), 46 κε. Ο συσχετισμός

κέντρο της προσκύνησης εδώ, βρίσκεται κοντά στην Αγορά, απέχει 48 περίπου μ. από αυτήν. Η κρηπίδα και πριν από την ίδρυση των χριστιανικών κτιρίων ήταν υπερυψωμένη και περιόπτη, τόσο από την Αγορά όσο και από την Εμπορική οδό, διότι εδραζόταν στον τύμβο του μακεδονικού τάφου και αναδεικνυόταν από τη φυσική κλίση του εδάφους προς νότο. Ταυτόχρονα ήταν παράμερη, διότι εφαπτόταν στην πίσω αυλή του λουτρού, απ' όπου εξυπηρετούνταν η τροφοδοσία της φωτιάς και απορρίπτονταν οι στάχτες· ταιριάζει λοιπόν να ερμηνευθεί η κρηπίδα ως ο τόπος εκτέλεσης ποινών και επομένως ως ο χώρος του ραβδισμού των αποστόλων.

Η Βασιλική Β, κτισμένη πάνω σε δημόσιο χώρο παλαιστρας και αγοράς —χώρο όπου συνήθως συγκεντρώνονται οι πολίτες και συνεπώς ήταν υπό την επιμέλεια των εκλεγμένων αρχόντων, βρισκόταν στη θέση όπου θα μπορούσε να έχει συμβεί το περιστατικό της σύλληψης των αποστόλων και της προσαγωγής τους στους άρχοντες, είτε επρόκειτο για τους αγορανόμους είτε για τους στρατηγούς¹⁸⁵.

Καταλήγοντας υποστηρίζουμε ότι οι τρεις μεγάλοι ναοί των Φιλίππων, οι Βασιλικές Α και Β και το Οκτάγωνο, λειτουργούσαν ως προσκυνήματα του αποστόλου Παύλου. Εντάσσονταν σ' ένα κοινό εορταστικό-τελετουργικό πλαίσιο, του οποίου κύριο στοιχείο ήταν μια πομπική λιτανεία. Αυτή, σύμφωνα με τις εκκλησιαστικές συνήθειες της εποχής, είχε ιστορικό-αναπαραστατικό χαρακτήρα και αναπαριστούσε τη δράση του Παύλου στην πόλη.

Οι αρχαιολογικές ενδείξεις δείχνουν ότι το προσκυνηματικό τυπικό δεν σχηματίστηκε δια μιας, ούτε τόσο νωρίς στη χριστιανική περίοδο της πόλης των Φιλίππων· η Βασιλική του επισκόπου Πορφυρίου και το Οκτάγωνο Α, το πρώτο Οκτάγωνο που τη διαδέχθηκε, τα οποία, όπως φαίνεται, ήταν τα πρώτα μαρτύρια της πόλης στον 4ο και τον 5ο αι., δεν διέθεταν μνημειώδεις προσβάσεις¹⁸⁶ και κατά πάσα πιθανότητα δεν εξυπηρετούσαν πομπική λατρεία. Η Βασιλική Α που κτίστηκε στο τέλος του 5ου ή στις αρχές του 6ου αι.¹⁸⁷ και είναι πιθανόν ότι λειτούργησε ως δεύτερο μαρτύριο, δεν φαίνεται να είχε

από τον Χ. Μπακιρτζή, της δεξαμενής και του αγιάσματος με τάφο μάρτυρα, γνήσιο ή νομιζόμενο, παρουσιάζει πολλές δυσκολίες. Το ζήτημα χρειάζεται παραπέρα έρευνα.

185. Βλ. παραπάνω, σ. 136.

186. Ο ανασκαφέας Στ. Πελεκανίδης είχε προλάβει να δώσει το 1980, «Οι Φίλιπποι» (σημ. 5), 112 κε., τα πρώτα συμπεράσματά του για τις φράσεις του Οκταγώνου. Μετά τις συμπληρωματικές έρευνες των Α. Μέντζου και Ε. Πελεκανίδου για την προετοιμασία της δημοσίευσης του μνημείου (Μέντζος – Πελεκανίδου, «Παρατηρήσεις» [σημ. 163], 45) τα συμπεράσματα αυτά χρειάστηκε να τροποποιηθούν σε μερικά σημεία: Το Οκτάγωνο Α δεν είχε νάρθηκα και αίθριο.

187. Βλ. πρόσφατα, Sève, «Le forum de Philippes» (σημ. 156), 128 κε.

αρχικά κάποια μνημειακή σύνδεση με το Οκτάγωνο. Την αρχή της οργάνωσης της πομπικής «ιστορικής» αναπαραστατικής λειτουργίας με τους τρεις ναούς μπορούμε να προσδιορίσουμε αργότερα, με την ίδρυση του εγγεγραμμένου Οκταγώνου Β, με νάρθηκα και αίθριο, την κατάληψη της ενδιάμεσης παρόδου, το βόρειο πρόπυλο και το πρόπυλο πάνω στη νότια Εμπορική οδό, στα μέσα ή στα τέλη του βου αι. Το γεγονός αυτό συνδυάζεται πιθανώς με την ανέγερση στην ίδια περίοδο της Βασιλικής Β.

Στην ίδια περίοδο μεταβάλλεται επίσης η μορφή της Αγοράς. Οι ελεγχόμενες εισοδοί στην Αγορά¹⁸⁸ καταργήθηκαν και η πλατεία αποδόθηκε ως ελεύθερος χώρος. Παράλληλα η έμφαση μεταφέρθηκε στη νότιοανατολική πλευρά, όπου το μεν κτίριο της νοτιοανατολικής γωνίας ξανακτίστηκε με μια λοξή ως προς τον άξονα διάβαση που οδηγούσε στο αίθριο του Οκταγώνου¹⁸⁹, ενώ η νότια στοά του *Forum* αναστηλώθηκε, ως συνέχεια του προηγούμενου κτιρίου, με ιωνικά με συμφυές επίθημα κιονόκρανα¹⁹⁰. Με τις επεμβάσεις αυτές μεταβάλλεται ο αρχικός χαρακτήρας της Αγοράς¹⁹¹, διατηρείται όμως παραλλαγμένος ο δημόσιος χαρακτήρας της· ο δημόσιος χώρος εξυπηρετεί πλέον την προσκυνηματική λειτουργία των ναών γύρω από την Αγορά¹⁹².

ΣΤ. Επίλογος

Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τυπικού στους Φιλίππους φαίνεται ότι συνεχίζεται στους χρόνους που ακολούθησαν την καθιέρωσή του: Η εξέταση των διαδοχικών μετασκευών του Οκταγώνου μετά από έναν σεισμό, του οποίου η αποτίμηση και χρονολόγηση πιστεύω ότι πρέπει να επανεξεταστούν¹⁹³, δείχνει τη συνεχιζόμενη έμφαση στον προσκυνηματικό χαρακτήρα του ναού. Το συγκρότημα προσαρτά, συγχρόνως ή λίγο αργότερα από την

188. *Ο.π.*, 128. Ανάλογη, με ελεγχόμενες προσβάσεις, ήταν και η διαμόρφωση της Αγοράς της Θεσσαλονίκης. Βλ. Βελήνης, «Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης» (σημ. 56), 132 κε.

189. M. Sève, «Le forum de Philippes, lieu d'autocélébration de l'élite municipale?», *Contextes-images-textes*, Clermont-Ferrant 2004, 113.

190. V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, BCH Suppl. 17, Αθήνα - Παρίσι 1989, 159. Τα κιονόκρανα τοποθετούνται από τη Vemi στην ιουστινιάνεια περίοδο.

191. M. Sève, «L'oeuvre de l'École française d'Athènes à Philippes pendant la décennie 1987-1996», *AEMΘ* 10B (1996), 708 κε.

192. Sodini, «La contribution» (σημ. 90), 158.

193. Για το σεισμό μίλησε αρχικά ο Χ. Μπακιρτζής, «Η ημέρα μετά την καταστροφή στους Φιλίππους», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου, 'Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο' ΚΒΕ/ΕΙΕ (1988)*, Αθήνα 1989, 695 κε., όπου τον συνδέει με το μαρτυρούμενο στα «Θαύματα» του αγίου Δημητρίου σεισμό της Θεσσαλονίκης γύρω στο 620, και στις μεταγενέστερες δημοσιεύσεις του.

απόκτηση αιθρίου και νάρθηκα, τη διπλανή νησίδα του «επισκοπείου» ξενώνα(;) ¹⁹⁴, ενώ προς βορρά του αιθρίου κτίζεται ξενώνας προσκυνητών ¹⁹⁵. Στη φάση του Οκταγώνου που αναφέρεται από τον Στ. Πελεκανίδη Οκτάγωνο Β1 ¹⁹⁶, το νότιο πρόπυλο του ναού ξανακτίζεται σε μνημειωδέστερη μορφή, ως τετράπυλο που κατέλαβε όλο το πλάτος του δρόμου ¹⁹⁷, το αίθριο και οι προσβάσεις του προς το νάρθηκα διασκευάζονται και επεκτείνεται το συγκρότημα του Οκταγώνου προς την βόρεια *decumanus* «Εγνατία». Κατασκευάζεται τρίκλιτη στοά-αίθριο και ιδρύεται ένα επίσης μνημειακό πρόπυλο πάνω σ' αυτόν το δρόμο ¹⁹⁸. Μια άλλη συνέπεια του σεισμού ήταν η αχρήστευση του συστήματος υδροδότησης των αυτοκρατορικών χρόνων. Από την ανασυγκρότηση της πόλης μετά τους σεισμούς προέκυψε η διαθεσιμότητα της υπόγειας υδατοδεξαμενής δίπλα στο πρόπυλο της Βασιλικής Α ¹⁹⁹, η υπόγεια κατασκευή συμπλήρωσε με μεγαλύτερη αληθοφάνεια την εικόνα του προσκυνήματος ως αυθεντικής φυλακής των αποστόλων ²⁰⁰. Η τελική αυτή διαμόρφωση σηματο-

194. Ο ανασκαφέας Στ. Πελεκανίδης και ο Μπακιριτζής, «Το επισκοπείον» (σημ. 175), θεωρούσαν το κτίριο ως επισκοπική κατοικία, κάτι που σήμερα αμφισβητείται. Πρβλ., Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, «Το επισκοπείο των Φιλιππων» (σημ. 162), 116, σημ. 9.

195. Βλ. συνοπτικά, Μπακιριτζής, «Το επισκοπείον» (σημ. 175). *Του ιδίου*, «Paul and Philippi» (σημ. 7), 40.

196. Σύμφωνα με τα πορίσματα των Μέντζου – Πελεκανίδου, (πρβλ. την ανακοίνωση στο 10ο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογίας, «Παρατηρήσεις» [σημ. 154], 45), το Οκτάγωνο Β' απέκτησε νάρθηκα και αίθριο και πρέπει να τοποθετηθεί στον 6ο αιώνα. Το Οκτάγωνο Β1 διατήρησε το αίθριο και το νότιο πρόπυλο και απέκτησε επίσης πρόπυλο προς την Εγνατία. Η φάση πρέπει να τοποθετηθεί μετά τον 6ο αι.

197. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1971, 82 κε.

198. Ο Πελεκανίδης, «Οι Φίλιπποι» (σημ. 5), 114, είχε διαγνώσει ότι η βόρεια πρόσβαση του Οκταγώνου δημιουργήθηκε σε μια ύστερη φάση της ζωής του συγκροτήματος.

199. Η μετατροπή της κινστέρας συνέβη κατά τον 7ο ή 8ο αι.: Ε. Πελεκανίδου, «Η κατά την παράδοση φυλακή του αποστόλου Παύλου στους Φιλιππους», *Η Καβάλα και η περιοχή της, Α' τομικό Συμπόσιο, Καβάλα 18-20/4/1977*, Θεσσαλονίκη 1980, 429. Δεν ισχύει όμως η υπόθεση της συγγραφέως, ότι την εποχή εκείνη καταστράφηκαν τα μεγάλα (εκκλησιαστικά) κτίσματα. Ο προσεκτικός τρόπος με τον οποίο έγιναν οι επεμβάσεις στο πρόπυλο της Βασιλικής Α για την εξασφάλιση της πρόσβασης προς την κινστέρα, η τοποθέτηση της κρήνης μετά τη θύρα προς το προσκύνημα, καθοδόν προς το ναό, δείχνουν ότι το προσκύνημα της κινστέρας και η Βασιλική Α λειτουργούσαν ταυτόχρονα. Δεν χρειάζεται επίσης να υποθεθεί ότι στην κινστέρα και επομένως στη Βασιλική Α, μεταφέρθηκε η προσκύνηση του αποστόλου από το Οκτάγωνο: Η προσκυνηματική λειτουργία των δύο ναών ήταν από την αρχή διακριτή. Άλλωστε οι ναοί λειτούργησαν σύγχρονα για τουλάχιστο δύο αιώνες και πιθανώς για πολύ περισσότερο, και δεν υπάρχει ένδειξη που να συνδέει το Οκτάγωνο με τη φυλακή του Παύλου.

200. Είναι πιθανόν ότι πριν από την αξιοποίηση της κινστέρας ο χώρος προσκύνησης ευρισκόταν σε ναΐδιο αριβώς επάνω από αυτήν, με πρόσβαση από το πρόπυλο με θύρα στο σημείο όπου αργότερα ιδρύθηκε η μικρή κρήνη.

δοτεί ταυτόχρονα την ολοκλήρωση του αναπαραστατικού σχήματος της προσκυνηματικής τελετουργίας στους Φιλίππους και την επικύρωση της μεταβολής σε πόλη προσκυνήματος²⁰¹.

Οι παρατηρήσεις που εκτέθηκαν παραπάνω αποκτούν βαρύτητα για την εκτίμηση της ιστορίας των Φιλίππων στα μεσαιωνικά χρόνια. Η άποψη ότι η πόλη έφθασε στη μέση βυζαντινή περίοδο χωρίς δραματικές αναστατώσεις προσφέρει μια πληρέστερη εξήγηση στο φαινόμενο της συνέχειας της λατρείας στους ναούς που, όπως δείξαμε, πρέπει να αναγνωριστούν ως προσκυνήματα: στο Οκτάγωνο με τις διαδοχικές μετασκευές του που δείχνουν διάρκεια ζωής, τη Βασιλική Α με την ανάπτυξη του προσκυνήματος της φυλακής και του ναΐσκου πάνω από αυτό, και τη Βασιλική Β, όπου συνεχίζεται η χρήση του νόθου και του νότιου προσκτίσματος ως ναών²⁰². Στα μεταβατικά και μεσοβυζαντινά χρόνια²⁰³, η πόλη φαίνεται ότι στηρίχθηκε στον προσκυνηματικό της χαρακτήρα, που αποτελούσε πιθανώς μια από τις κύριες αιτίες της επιβιώσής της²⁰⁴. Η συνέχεια της λατρείας του αποστόλου Παύλου μπορεί να δικαιολογηθεί σ' έναν αστικό χώρο που, έστω και συρρικνωμένος, συνέχιζε να λειτουργεί· άλλωστε η προσκυνηματική λατρεία προϋποθέτει μια οργανωμένη αστική υποδομή. Συνηγορούν άλλωστε γι' αυτό οι συνεχιζόμενες αναφορές επισκόπων των Φιλίππων²⁰⁵ και οι μνείες της πόλης στις πηγές, που δείχνουν ότι η πόλη επιζεί ως το τέλος του 12ου αι.²⁰⁶. Παραπέρα ενδείξεις για τη συνέχεια της ζωής στους Φιλίππους στη μέση βυζαντινή περίοδο έχουμε στην επι-

201. Η χρονολόγηση του σεισμού ή των σεισμών που συνέτειναν στη μεταβολή της φυσιογνωμίας της πόλης στις αρχές του 7ου αι. (Μπακιριτζής, «Η ημέρα μετά την καταστροφή» [σημ. 193]), είναι, σύμφωνα με τα όσα εκτέθηκαν παραπάνω, πρώιμη: Καταρχήν η σεισμική ακολουθία της λεκάνης των Φιλίππων δεν επηρεάζεται από αυτήν του Θερμαϊκού κόλπου· επιπλέον τίποτε δεν μαρτυρεί ότι η δραστηριότητα στην πόλη σταμάτησε για πάνω από 300 χρόνια, ως το 10ο αι. οπότε χρονολογούνται οι επεμβάσεις στα τείχη, στη Βασιλική Β και οι όψιμες προσθήκες στη Βασιλική Γ και στο «επισκοπείο» του Οκταγώνου.

202. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 444 (νότιο πρόσκτισμα) και 425 (νόθου).

203. *Contra* Μπακιριτζής, «Η ημέρα μετά την καταστροφή» (σημ. 193), 695 κε.

204. Μετά το Οκτάγωνο Β1 παρατηρείται μια ακόμη μεταγενέστερη επισκευή, πρβλ. Μέντζος – Πελεκανίδου, «Παρατηρήσεις» (σημ. 163), με χαρακτήρα συντηρητικό και γνώρισμα την εκ των ενόντων αξιοποίηση των χώρων. Σ' αυτήν πρέπει να αποδοθεί και η κατάγηση του αθρόου, την οποία ο Πελεκανίδης, «Οι Φίλιπποι» (σημ. 5), 114, συνέδεσε με τη φάση Β1.

205. *Ό.π.*, 242. Βλ. επίσης Δ. Λαζαρίδης, *Οι Φίλιπποι*, Θεσσαλονίκη 1956, 22 κε. Πρόσφατα κερδίσαμε το πλήρες όνομα ενός ακόμα επισκόπου των Φιλίππων: S. Provost, «Une réfection des ramparts de Philippes sous Michel VII Doukas», *REB* 61 (2003) 167 κε.

206. Σύμφωνα με τον Provost, *ό.π.*, ενισχύεται η αξιοπιστία της πληροφορίας του Άραβα Idrisi, πρβλ. Lemerle, *Philippes* (σημ.28), 245 κε, ότι οι Φίλιπποι ήταν ακόμη στο 12ο αι. μια ακμάζουσα πόλη.

σκευή της οχύρωσης της ακρόπολης και του περιβόλου των τειχών του 10ου αι.²⁰⁷, καθώς και στα πρόσφατα ανασκαφικά στοιχεία: Στην επισήμανση ενός μεσοβυζαντινού περιτειχίσματος στη νοτιοδυτική γωνία του μεγάλου περιβόλου²⁰⁸ αλλά και στα μεσοβυζαντινά ίχνη της Βασιλικής του Μουσείου²⁰⁹, στις ύστερες ενδείξεις κατοίκησης που ήρθαν στο φως στο βόρειο τμήμα του «Επισκοπείου»²¹⁰ και στις μεσοβυζαντινές οικίες που αποκαλύφθηκαν στις νέες έρευνες ανατολικά του συγκροτήματος του Οκταγώνου²¹¹.

---

207. Γούναρης – Γούναρη, *Φίλιπποι* (σημ. 47), 27: ολόκληρο το τείχος επισκευάστηκε τον 10ο αι. Οι ίδιοι υποστηρίζουν, *ό.π.*, 18, ότι «μετά την αποχώρηση των Βουλγάρων ο πληθυσμός επέστρεψε». Ωστόσο η υποτιθέμενη από το P. Lemerle κατάληψη των Φιλίππων από τους Βουλγάρους αμφισβητήθηκε βάσιμα από τον Ι. Καραγιαννόπουλο: J. Karayannopoulos, *L'inscription protobulgare de Direkler*, Αθήνα 1986.

208. Pronost – Boyd, «Το πολεοδομικό των Φιλίππων» (σημ. 24), 105.

209. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, «Φίλιπποι. Από την παλαιοχριστιανική στη βυζαντινή πόλη», *Διεθνές Συμπόσιο: Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ., Θεσσαλονίκη 29-31/10/1992*, Θεσσαλονίκη 1995, 171.

210. Μπακιτζής, «Το επισκοπείον» (σημ. 175), 156 κε.

211. Γ. Γούναρης – Γ. Βελένης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων, 1988-1996», *ΑΕΜΘ* 10B (1996), 719 κε.

QUESTIONS CONCERNING THE TOPOGRAPHY OF THE CHRISTIAN CITY OF PHILIPPI

ARISTOTELES MENTZOS

In 1960 the then Ephor of Byzantine Antiquities and later Professor of Byzantine Archaeology at the University of Thessaloniki, St. Pelekanidis discovered in the excavation area of the Octagonal church complex at Philippi a three-stepped marble podium of a Hellenistic temple-like construction, which later proved to have sheltered underneath it a vaulted “Macedonian” tomb (fig. 1). The find was adjacent to the Octagonal church, where it had served as the focus of the cult. The situation was further complicated by the discovery that the tomb contained an intact burial of the Late Hellenistic period. The question raised then was how a tomb could be found inside the ancient city and in which way it became associated with the Christian cult. The answer offered up to now is centered in the following: A) The venerated tomb belonged to a founding Hero of the ancient city and was object of a civic cult. B) A Christian sanctuary was established on this spot in order to suppress the pagan cult, or in parallel with it. C) The two cults coexisted for some time, before the Christian cult in the name of Apostle Paul finally absorbed the pagan cult.

The theory of the pagan heroic cult is based on the admission that the classical - Hellenistic city was as big as, or had the same size as the Roman city. The answer, however, based on the historic evidence, as well as on logical inference is that the classical - Hellenistic city could not in any probability be as big as the Roman one. A closer observation of the lower wall enclosure, and the principal gates too (fig. 2), shows that the wall was a result of several undertakings; certain parts of the lower city wall show evidence that they were built in the Roman period or later; in any case it is improbable that the classical wall enclosure extended beyond the feet of the hill or beyond the northern *decumanus* of the Roman city.

It is equally improbable that the street grid and the *Forum* dated from the fourth century BC. The measure of the foot used in the grid of Philippi differs from the foot used in most Hellenistic cities; it is the same as that of the second construction phase of the Agora of Thessaloniki. The *Forum* width is exactly equal to that of five *insulae*, which means that it was contemporary with the street grid. There have been no substantial finds from the pre-Roman times that can be assigned to the Hellenistic city. A small temple-like foundation on the terrace of Basilica A, which was considered Hellenistic has been recently proven to belong to the second century AD. It can therefore be right-

ly assumed that the Macedonian tomb was originally built outside the Hellenistic city.

A careful examination of the find of the Macedonian tomb (fig. 4) indicates that the “looting” procedure was in fact a systematic removal of every item related with the burial. That a single burial escaped the “looters” was rather due to its unusual position in the burial chamber (buried underground in the earthen floor of the chamber). There is no adequate explanation why the temple-like structure above the tomb was torn down on the occasion of the “looting”, neither why the opening by which the “looters” entered the tomb was again sealed after the removal of the grave material. It is therefore justifiable to assume that at the time of the Roman colonization and the ensuing enlargement of the city the tomb was purified; the burials inside it were removed and the superstructure was demolished to the podium.

In the Early Christian period a rectangular hall of the Christian cult was added to the south side of the stepped podium (fig. 5). At the same time a Pi shaped system of corridors encased the podium on its three other sides. The rectangular hall was divided perpendicularly into three roughly equal sections. The easternmost served as a sanctuary, the middle one was the assembly hall and the westernmost served as vestibule (fig. 6). The entrance to the hall was at the north wall of the vestibule and it was accessed from the street via the end of the west corridor. An inscription on the mosaic pavement of the middle section refers to bishop Porphyrius, who had provided for the laying of the Basilica mosaic floor in the second quarter of the fourth century AD. The east and west walls of the basilical hall stand upon an earlier Roman ashlar masonry of marble cubic stones, which probably date from the first century AD. and originally formed the peribolos walls of the Roman bath. There have not been found any traces of an earlier pagan temenos around the Hellenistic tomb, nor traces of pagan cult items either. There is evidence that the podium was venerated by the Christians even before the erection of the basilica (fig. 7). According to the mosaic inscription on the floor of the Basilica, Paul was venerated there and this Paul was rather the Apostle than a common martyr by the same name. The focus of the cult was situated on the podium floor and the occasion of the cult is investigated further on. Therefore the Christian veneration could not have been related with the Macedonian tomb; any explanation connecting it with the tomb of the Apostle, real or imaginary, is not supported by the archaeological or historical evidence.

It is argued that Basilica A was also a martyrium. According to an old tradition that goes back at least to the middle Byzantine period, Basilica A was built on the site of Paul’s imprisonment. The center of the cult was an out of use subterranean cistern that was transformed into a chapel (fig. 3). The tra-

dition was probably based on historic truth, since the presumed prison at the south side of the basilica was probably on the site of the actual early roman prison of the colony. The identification of the site, besides the fact that it dated from the middle Byzantine period, is also supported by the fact that Roman colonies often followed, as closely as possible, the arrangement of the civic center of the mother city, Rome. Thus the *Curia*, the *Tabularium* and the *Carcer* in Philippi share the same topographic relation among them, as with the corresponding buildings of Rome (fig. 8). In this case the prison of Philippi would be exactly in the spot of the later cistern.

Basilica B was erected on the site of the second century *Macellum* and the adjacent *Palaestra* (fig. 9). Lemerle claimed that it was never completed since, as he argued, the main dome of the church collapsed during the final stage of construction. The building bears though traces of prolonged use. Furthermore, there is evidence here again concerning the persistence of the worship after the final destruction of the church. As Lemerle has shown, the south parecclesion was transformed into a church and, at about the same time, the narthex was also turned into a church. Basilica B was probably a martyrium too and the occasion of its function was related with Paul, his arrest and his questioning by the magistrates. Paul did in fact conceal his Roman citizenship, so he must have avoided the *Forum*, where only Roman citizen were allowed in. This agrees with the fact that there is no trace whatsoever of a Christian sanctuary in the Forum. The magistrates who interrogated the Apostle in the first instance may therefore have been the *aediles* and Paul was brought before them in the predecessor of the second century *Macellum* or *Palaestra*.

It is ascertained by the early Christian sources that the community of Philippi preserved the memory of Paul in the years after his death. On the other hand it is established that the early Christian communities preserved dearly the memories of their martyrs and founders also in terms of preserving the topographical details of their miracles or the path towards their martyrdom. In this respect the relation of the churches of Philippi with Paul looks natural. The monumental remains of the Early Byzantine churches of Philippi are what impress the modern visitor of the ancient city. The three imposing church buildings were erected on public land, previously occupied by pagan buildings. All three are arranged around the *Roman Forum*: Basilica A occupies the terrace that overlooks the *Forum* from the north; right at the opposite end of the *Forum* lie the impressive remnants of Basilica B and on the east side lies the vast complex of the Octagonal church. This is even more extraordinary, if we take into account that two more great churches are situated in the vicinity.

All the three churches mentioned above, apart from their exceptional

size and luxury share some common features as well: Each one of them possesses considerable additional space, far more than necessary for normal liturgical functions. Another common characteristic of the three churches is the monumental character of their accesses. All three churches have forecourts with gates opening to the two major *decumani* of the city. The propylon of the Basilica A is partially excavated; the stairs continue under the modern asphalt road. It is possible that yet another gate existed at the convergence of the church entrance with the public street. Basilica B uses a preexisting monumental columnar propylon of the roman building. The Octagonal church has two monumental forecourts, each one leading to one of the two main *decumani* of the city, the northern “Egnatia” and the “Commercial” street in the south. Furthermore the streets between the church entrances belong to the type of the colonnaded street, with porticos on either side of the pavement.

The function of these churches is up to now still far from clear: As regards Basilica A, Lemerle assumed that it was connected with the apostle Paul; still he refrained from connecting it directly with the cult of the Apostle. Instead he proposed that the church was built as the city cathedral. Lemerle interpreted Basilica B as a cathedral too. He assumed that the church was built after the destruction of Basilica A as a substitute to it. Starting from the logical assumption that a city of the size of Philippi would hardly need more than one large church building, he concluded that Basilica B succeeded Basilica A as a cathedral. The identification of the respective spaces of the two churches as baptisteries has been questioned by scholars. Furthermore the idea that the bishop’s seat was being transferred from one church to another without any apparent reason can hardly be acceptable. Besides, it seems that the two churches coexisted for a long time and the worship in the area of the two churches continued uninterrupted into the middle Byzantine period.

The chapel in the northeast of Basilica A belongs, according to Lemerle, to this period. Another small chapel, probably in the type of the tetrastyle inscribed cross-in-square, was erected above the subterranean so-called prison of the Apostle, which functioned as a crypt decorated with paintings in the middle Byzantine period.

To conclude, Lemerle’s identification of the two churches as cathedrals, in particular the identification of their respective spaces as Baptisteries, has been questioned by scholars.

In the years following Lemerle’s publication a monumental Baptistry was discovered in the Octagonal church complex and yet another baptistry was excavated in the Basilica C, or Museum Basilica. In addition, both churches have two ambos, which again have been associated with the bishop’s preaching.

As we have seen above, the Octagonal church appears to have had the characteristics of a cathedral. Still, the earlier phase of the Octagonal church was definitely a martyrion: It had no ambos at all, it had no narthex or atrium either and it has been doubted that the so-called episkopeion, to the east of the Octagonal Church, really belonged to a bishop's house. The Baptistery was also a later addition to the complex, as was the second ambo, inside the chancel screen. Therefore, even if the Octagonal church had actually become a cathedral of Philippi at some period of its life, this could not have happened until in a quite later time. So the Basilica C remains the only church which according the excavation data was built from the beginning as the seat of the bishop of Philippi.

It may be concluded therefore that the three large churches of Philippi were not built as cathedrals; they were not ordinary, parochial churches either: They were too large, too closely built to one another and far away from the habitation areas of the city; what's more, they co-existed in the city for at least one century and possibly for a quite longer period of time.

The most plausible explanation for these churches is that they were related to Christian pilgrimage. R. Hoddinott, in 1963, proposed that the churches of Philippi were connected with the pilgrimage of Paul and Silas. The idea that the Basilica A was related to the veneration of Paul has also been expressed in the writings of P. Lemerle. S. Pelekanidis, on the other hand, had argued that not only the "basilica of Paul", but also the earlier Octagon, the Octagon A, which succeeded it, was a martyrion of Paul. It is true that the Basilica B has not up to now been related to the veneration of the Apostle but, as I hope to show, it can also be included in this explanatory pattern. If this explanation be accepted it is beyond doubt that the object of pilgrimage in Philippi would be Paul and the locations in the city marked with his presence. The pilgrimage model as explanation for the churches at Philippi is corroborated by additional archaeological evidence such as the existence of colonnaded streets along the path that connects the churches between them, the spacious forecourts and the vast annexes of the Philippi churches.

In the Early Byzantine period there are cases of other small size cities, which showed a similar distribution of churches of a considerable size. This is true about Seleucia at Cilicia or the Syrian Resafa (Sergiopolis). Scholarship has attributed such phenomena to the influence of organized pilgrimage. The dominant element in this pilgrimage celebration seems to have been the ceremonial visit to the *loca sancta* in a re-enactment of the events related to the Saint's life, which have been the occasion for the pilgrimage. The re-enactment takes the form of a stational liturgy, which connects the sites where these Holy events took place. The evidence about this pattern of celebration has

been introduced in the 4th century with the stational liturgy of Jerusalem; it has later been adopted in Rome and Constantinople.

Some Late antique interventions in the area of the Forum can also have served this model. They are centered round the *Forum*, which seems to have lost its meaning as public space by the late 6th century. Direct communication between the *Forum* and basilica A was abolished in the Early Byzantine period, as a narrow stairway that had served as direct access to the terrace of the Basilica A from the *Forum* was walled off. It has not yet been possible to establish the path between the Octagonal church and the Basilica A, but according to the evidence at our disposal, the part of the so-called Via Egnatia which ran in front of the *Forum* was out of use.

Another Early Byzantine modification in the SE part of the *Forum* created an oblique access from the *Forum* SE corner to the Octagonal church atrium. This building was contemporary with the most prominent Byzantine intervention in the area of the Agora, a column portico re-erected along the western part of the *Forum* south side. Thus, by the late 6th century, a network of passages of seemingly religious function, which connected the Christian buildings, was established around the central square of the *Forum*.

Having argued that the three churches of Philippi can be interpreted as pilgrimage churches, I will now attempt to relate each one of these churches with a *locus sanctus* which had originated in a specific event during Paul's stay in Philippi. In so doing I will be guided by the book of Acts. According to the Acts Paul had come to Philippi from Neapolis. He must have entered the city therefore, from the east Gate, the Gate of Neapolis and he probably stayed at some inn in the eastern area of the city. He used to visit daily a place by the river outside the west Wall of the city called *proseuche*. On his way to *proseuche*, Paul must have walked along the so-called commercial street, which led to the Gate of the river. Paul would not have been visited the *Forum* because access in the *Forum* was limited to people with civic rights, Roman or colonial citizen. Paul as a Roman citizen had certainly the right of access, but since in his mission he carefully avoided to invoke this prerogative, it can be safely assumed that Paul didn't enter the *Forum* of Philippi.

The most frequented place along the course of the Commercial street would have been the part between the *Forum* in the north, and the market, the *macellum* and the *gymnasium* in the south. The first in the sequence of events during Paul's stay in Philippi are his miraculous healing of the possessed girl, his arrest and his being sentenced by the authorities. It is true that both the Market and the Gymnasium are marble buildings of the mid-second century AD., but there is no reason why we should exclude the possibility that they existed in a humbler form already in the first century. It is probable that the

events mentioned above took place where the Basilica B was built later. So this church was erected on the spot where it was presumed that Paul was arrested, questioned and sentenced.

The Basilica A can be explained with more certainty: already in the Byzantine period a pre-existing cistern that had gone out of use, had been considered to be Paul's prison. It can, therefore, be inferred that the church was constructed to honor the site and host the pilgrimage of Paul's imprisonment.

The Octagonal church does not fit in this pattern so easily. Nevertheless it shows evidence showing that it functioned as a pilgrimage church: It has two entrances and two courtyards, one oriented towards the "commercial street", the south *decumanus*, about 50 meters from the Basilica B and another towards the "Egnatia" street to the north, near the entrance of the Basilica A. The southern entrance to the Octagonal church is earlier and more imposing than the northern one; this probably means that the flow of pilgrims came to the church from the south. The focus of veneration in the Octagonal church and the basilica that preceded it is a marble pedestal, the remnant of a temple-like heroon built on top of a Macedonian tomb. This was the most ancient and the most venerated site in Christian Philippi. Several theories have been set forth in order to explain the holy character of the site; however all of them are based on the assumption that the focus of veneration was the tomb beneath the platform. It is my conviction that, on the contrary, the focus of veneration was exactly the platform and not the tomb. The reasons for this are: There is no indication that the existence of the tomb was known in the Byzantine period. The tomb itself was not accessible to the faithful. The installations on the pavement of the platform, which were related to the pilgrimage, indicate that the focus of the pilgrimage was situated on the platform and not underneath it.

This pedestal as a *locus sanctus* was therefore connected with an event in Paul's life that happened between his arrest and his imprisonment. All the evidence described up to now leads to the conclusion that the marble pedestal must have been venerated as the site of Paul's punishment.

I propose therefore that the Byzantine churches of Philippi functioned in a pilgrimage pattern devoted to the cult of Paul. Each one of them represents a *locus sanctus* related to Paul's deeds according to the Book of Acts. The Basilica B represents the spot where Paul was arrested and-or questioned, the site of the Basilica A his imprisonment, and the stone platform next to the north side of the octagonal building was venerated as the *locus sanctus*, the site of Paul's flogging.